

30.624
850-32

И С Е Р И

АДА НЕГРИ

БЕЛА ДУША

Б Е Л А Д У Ш А

И ДРУГЕ НОВЕЛЕ

Написала
АДА НЕГРИ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСНОВЦА

Бр. 30 624

Струка 4850-32

Издавачко и прометно а. д.

» ЈУГОИСТОК «

Превеле с оригинала
МИЛИЦА МАТЕЈИЋ и РАДМИЛА ПОПОВИЋ

Норице израдио
ЉУКА ЈАНКОВИЋ

Наслов оригинала:
Ada Negri
ANIMA BIANCA

ШТАМПА: ШТАМПАРИЈА „ПРОСВЕТА“ — БЕОГРАД

(Опште овлашћење Хем. централе бр. 23597/XV-6 за
уtroшак хартије у децембру 1942)

Розанине очи биле су мале и бистре, зрачно плаве, јасно ведре; а глас је имао ведрину и јасноћу њених очију.

Била је кошчата тела, које није изгубило неспретност прве младости, имала је обичне, али не просте, црте лица; образи и брада обрасли су јој плавичастим маљама, које су сеоски пакосници у свом исквареном наречју називали „la barba dla maâstra“.¹ Имала је једино лепе плетенице, две невероватне витице бакарно црвене боје са златним преливима, тако густе да су с времена на време падале низ врат и изгледало као да се руше надоле. Лепо се и смешила, подижући крајеве још свежих усана изнад зуба чија је глеђ била више плавичаста него бела; било је довољно да се осмехне да би постигла код својих ђака оно што је хтела.

Бака је имала сваке године око шездесет. Сви мали, од шест до осам година, снажни и прљави, лаки као срндаћи, спремнији да прескачу зидове, да шарају по клупама и да бацају жабице, него да испитују тајне Питагорине таблице. Долазили су из села и са салаша изгубљених у равници, зими марљиви, доносећи у школу мирис штала и прегршти снега, ципела закорелих од блата и прстију отеклих од заноктица. У пролеће, међутим, бежали су због

¹ Учитељкина брада.

послова око свилених буба и пољских радова, на велику жалост „госпође учитељке“.

Протицале су године, а њој су деца изгледала увек иста, јер се заваравала нежним илузијама а и породичним именима, која су се стално понављала, као што се дешава у селима где се мале породице предака деле на безброј огранака: Фриђи, Казерно, Конти, Корбета, Мацоли, Салвестри.

Она је одлично познавала наследно држање Контија, који су писали згрчених прстију, држећи врат увучен између рамена, а главу нагнуту у лево. Фриђи су били готово сви разроки, спремни да дигну песнице, и бунтовнички расположени према граматици. У малом Гвиду Корбетну налазила је с врло вежним узбуђењем исту болесну лакоћу да поцрвени, исту покретљивост уста и погледа другог Корбетиа, најстаријег, војника; овај јој је увек слао из своје команде у Базилимати неке дописне карте од целулонда које су јој изгледале врло укусне.

Обожавала их је — а и они су њу обожавали. Рођена у селу, одвојила се од њега само да би једва некако свршила учитељску школу у најближој вароши; каква мука, Боже мој, каква је то била мука док је успела да стекне бедну диплому, сву са „шестинама“. Било је добро за њу што се професор математике сажалио; али никако није схватала зашто постоје на свету алгебарски докази, кубни и квадратни корени. Пред „Божанственом комедијом“ остајала је престрављена као непомична птичица на грани, побеђена магнетичном непокретношћу очију копца, који насрће на њу у брзим концентричним круговима. Што се тиче историје никад није знала да разликује јасно Албоина од Теодорика, Папина од Карла Великог, Маркизу од Мантове од Катарине Риарио-Сфорца. Сви су они били иртви и сахрањени, нека им Бог славу додели! Чему их оживљавати због ње, која је мислила на нешто сасвим друго?

Пред крај треће школске године Розанин мозак би се могао упоредити са великим котлом у коме је кључала најневероватнија збрка знања, упркос здравог разума. Али шта је то марило!

Она је желела само ово: да се врати по сваку цену као учитељица у своје село, где је место већ очекивало. Није маштала о већој срећи до да постане учитељица малишана првог разреда основне школе. У плашљивој и сметеној сељанки, која је била предмет потсмеха ђака учитељске школе напредних схватања, али здрава и свежа као сено и пољска бела рада, горео је верски занос сеоске учитељице. У простодушном срцу чувала је нетакшуту наклоност, носећи је као благо, које сем смрти, нико и ништа не би могло да јој одузме.

Кад је први пут ступила у полутамну сеоску учионицу, међу клупе прне од мастила и избледеле зидне карте, Розана се преобразила; била је толико срећна да је постала скоро лепа. Никад на истом месту, увек међу децом, хитра, приправна, предавала је са истом природношћу са којом се иде и дише. Врло брзи прелази с предмета на предмет, новина, радост, свежина; светлост речи и покрета преносила се, као чудом, на ђаке.

Доносила је у разред свеже цвеће, живе инсекте, за часове који су личили на крстарење по пољу. О, кад би тако могла да донесе врапце и ласте, дрвеће и воде, звезде и облаке!...

Фребел, Песталоци, метод? Метод је стварала она онако како га је схватала.

Кад би видела да су деца уморна, расејана, немирна, почињала би да прича приче седећи између њих на ивици клупе, с рукама скрштеним на крилу, рамена мало повијених у њиховом слабуњавом младачком облику; причала им је наивне приче, једноставне и беле као њена душа, приче које су деца гутали отворених уста, непомични под привлачношћу ових зрачних очију, овог зрачног гласа.

Али Розанина школа није се свршавала у три по подне. Без оца, без мајке, саму, вукло је срце да живи животом својих малишана. Хромн Паолучо Де-Ђули препредене њушкице као у веверице, често се враћао кући у грозници. Она би одмах, још у ке-цељи, са косом — оном својом лепом бакарном косом, сувише тешком — хитала каменитом улицом Моначи иза цркве, до кућнице где би натерала прљаву и намрштену мајку, без зуба већ у тридесетој години, да стави дете у постељу и да му да да прогута пилулу кинина. Старија сестра Марка Фриђија, са Црвеног салаша, била је пред свадбом и шила је сама спрему. И учитељица би долазила кроз сиромашна житна поља, тужне канале и јасенове и храстове шуме, долазила би с платном, чипкама и кројевима за рубље. Црвени салаш, између шумарка и реке, изгледао је као издвојен од света. Брз, плав и плаховит Тичино односно је и гутао обале боје иловаче, које су се одроњавале. Владала је дивља тишина, усамљеност воде и шуме. Али она се ничег није плашила. Била је из тог краја, познавала је свако дрво, сваки грм. Шта би могло да јој се деси?

Добри Мацони имао је одузету бабу, а Петар Сабја, спор и јогунаст, не би сигурно успео сам да реши задатак...

Тако је Розана уносила у свој живот склад стрпљивог и будног материнства. Не обазирјући се на физичке болове знала је само за нежност, стрепњу, духовну узвишеност.

Зато је била награђена. Њени дани су били савим испуњени.

Пријатељица није имала. А учитељице из њеног и околних села?... Не, не. Биле су приковане гвозденим ланцем потребе за свој посао. Али су биле посрнуле све или готово све.

Ко би знао зашто учитељица на селу у већини случајева посрне?

Марија Барни, која се удала за пекара и рађала сваке године по једно дете, растрзала се између школе и куће, црвенећи због подређености свога мужа, који није знао ни да чита. Ђинета Палоски, бледа и измршавела под плавкастим шлемом коврцаве косе као у јеврејке, одишући ниском пожудом и мирисом увеле руже, састајала се сваке вечери иза капелице с новим директором фабрике свиле, који је имао жену и децу. Маргарита Масими, висока, охола, елегантна, очију извучених плавом оловком, ишла је једанпут недељно у Милано, а они који су били боље упућени у ствар износили су, ругајући се, разлог тога, само опрезно, да их не би лепа жена, која се извесно није бојала скандала, оптужила суду за увреду и клевету.

Свака од њих је зарађивала у школи насушни хлеб, али им је душа живела далеко од ње, као што душа неверника живи далеко од милости божје. Да, оне најмлађе правиле су се понекад мудре као да су чувале овце са Гвидом Кавалканти и господар Ањолом Полицијаном. Али разред!... Деца!... Какав терет, какви окови, каква робија!... Розана би, у својој невинној једноставности, радо прихватила безгранично нежним рукама те дечаке и девојчице, који су за њу били без учитељице. О, нашла би она за њих љубави!... Осећала је у себи неисцрпно и свеже срце вечног извора. Да, љубав. Тој речи није умела да да друго значење она, која се насмејала у лице закупцу Кастелата, који је хтео да је одвоји од школе да би је, сав срећан, узео за жену; она која би увек уздрхтала при уласку у кућу Вани Контија, свог малог љубимца, из страха да не сретне поглед и уста старијег брата, Маријана. Уста и поглед који се прикивао на њу, исцрпљујући јој и крв и мисао, рањавајући јој душу.

Маријано Конти радо је држао руке у џеповима. Можда је крио нож, да би га изненада, кад се човек најмање нада, извукао.

И заиста, мршав у телу, троугласта лица, про-
дирних очију, давао је утисак оштрице ножа. Суво-
њав, али херкулевски снажак; бунтовник према сва-
ком знању, али интелигентан; била је то интелиген-
ција свађалице, немирна и негативна, која ствара
скитнице, варалице и анархисте. Час се губио, час
се појављивао у селу, тајанствен, мрачан. Опробао
је све занате, зли је највише волео да преноси из
села својом барком камен и дрво преко Тичина на
супротну обалу Вићевана. Полунаг и слободан сна-
жно је веслао и певао слободне песме.

Мати га се страшно бојала. Дрхтала је и не би
ока склопила кад би га, после дугих одсуствовања,
поново угледала како се појављује као да је из зе-
мље изникао. Усана није имао; уста су му личила
на засек. Кад би кога гледао у лице продирао би
му до дна душе, као са два врха сврдла.

Чинило би му задовољство кад би могао да ви-
ди поред себе у барци учитељицу, шћућурену на
крми, белу, белу, у црној хаљини, са рукама на иви-
ци чамца и густим риђим плетеницама, које су, ису-
више тешке, падале низ потиљак. Злато је и бакар
у тој коси. Колико богатство! Рекао јој је то једног
дана; а понудио јој је и место у свом „бедном чам-
цу“, погледајући је полу смерно полу подмукло. Али
Розана, бледа као водени цвет, није чак ни одгово-
рила. Онда се лукави младић с рукама у џеповима,
по свом старом обичају, и главом као у змије, уса-
ђеном на врату с набреклим чворноватим жилама,
удаљио, обишавши је, звиждућући на арију: „Шпа-
њолка сам и играм болеро“ своју гадну замисао: По-
казаћу ти ја већ, светнице, видећеш!...

Једног магловитог новембарског сумрака враћа-
ла се signora maestra, сама са Црвеног салаша. Кри,
кри — шуштало је под њеним ногама увело лишће.
Мислила је: шума је постеља мртвог лишћа... У јед-
ном скоку створио се неко пред њом.

Није ни имала времена да осмотри човека који је искрснуо иза једног жбуна, а већ је усплахирено дисала у његовом гвозденом загрљају. Да виче није могла. Отимала се, испуштала по који испрекидан очајнички глас, забадала нокте у врат нападача, слепа, махнута. Била је то примитивна борба — без милости код Јачега, без наде за слабијег — борба коју су, можда, још у праисмонска времена ове дивље шуме гледале како се води између човека обавијеног козјом кожом и жене покривене једино огртачем своје косе. Тако се приказала љубав учитељици првог разреда основне школе, која је имала чисту душу тек рођеног детета и свети поглед Ботових Мадона.

•

Следећег дана шездесет Розаниних ученика нису могли да познају своју нежну госпођицу у испијеној прилици земљане боје, отсутна погледа и грчевито искривљених уста, која је седела пред њима; изгледало је да се управо срушила на столицу да се више никад не дигне.

Није то више била она.

Говорила је промуклим гласом, напрезала се да одржи час као и обично, али јој је застајала реч на уснама. Свако од њих је то мислио, не могавши и не знајући да нађе разлог тој промени. Били су галути и, стишани, надали су се да ће сутрадан опет видети своју учитељицу веселу и насмејану као увек; учитељицу коју ниједна друга није могла да замени, учитељицу коју су волели и на коју су навикли као на мајку.

Али она је била мртва.

Место ње се кретала, говорила, предавала рачун и азбуку једна друга особа, далека, равнодушна — некорисна. Розана је осећала да није више достојна своје деце. Преко душе и тела неко јој је пребацио срамну одежду. Није више могла да оста-

не на свом месту, да живи поред деце, да сија њиховом светлошћу, да им говори о добру и врлини, о нади и небеским и земаљским лепотама. Нема добра, нема врлине, нема наде. Остајало је само да се баца на земљу под точкове кола и да умре.

Деца су јој мало по мало измицала. Постала су непослушна, навикла су се да причају и да се смеју за време часова, да гребу клупе перорезима, да одговарају слегањем рамена и пркосом. — Магнетске везе је нестало. Бепе Салвестри донео је једног дана жабу у разред. Кажњен, направио је рогове учитељици иза леђа и сви су прснули у смех.

Ужасна стравa следила је крв несрећнице.

Можда су знали за страхан догађај. И ето, и смејавали су је и никад више неће моћи да је поштују, да препусте своје мале душе у њене руке, никад више, никад више!...

Венула је, венула. Жене су шапталe међу собом да се учитељици Розани искварила крв због претрпљеног страха коме нико није знао узрок, а сама Розана га је упорно прећуткивала. Оне најпразноверније говориле су о чинима.

Кад је постала прави скелет, сама кожа и кост, малаксала толико да није могла ни покривач да подигне, више се није дизала из постеље. Као што се грудоболнима, као чудом, пред смрт враћа лепота, тако је и Розана последњих дана поново стекла своје девичанско лице, свој смирен израз и нежну благод свог осмеха. Тихо је по имену звала ученике. Прозивала их је: „Како? Није дошао?... Биће да је болестан!“... А затим: „Будите пажљиви! Слово „у“...“

Али како јој се језик заплитао, буквар се мешао са Пинокијем дуга носа, а прича о Црвенкапи са бајком о Врту трију поморанџи, да би се полако изгубила у стиховима које сва деца знају напамет:

Дете спава и сања златне гране,
златно дрвеће, златне шуме...

Најзад је и бунцање престало. Издахнула је, прстију згрчених као да пише. Смрт јој је донела спокојство.

Никада није био бељи погреб. По сувом, смрзнутом јануарском снегу, светлуцавом од малих кристала, девојачки покров пребачен преко носиљке и копрене Маријиних кћери остављали су чудне тамне трагове. Ношена на рукама, носиљка је спуштена у раку уз развучене литаније жена.

Вани Конти, љубимац, бацно је на ковчег прве прегршти земље помешане са снегом. Следили су удари лопате груби као увреде. Онда су се сви удаљили и Розана је почивала у миру. Преконоћ је пао нов снег и свежа хумка нестала је под белином. Читаво гробље постало је један једини, велики и безимени гроб.

Неко време по сеоским кућама и задимљеним стајама пуним жамора препричавало се, постављала су се питања и претпоставке, тајанствено и немирно се шаптало о смрти оне која је толике године живела тако срећно. Било их је који су се молили за њу, искрено. Али су ускоро наишли први радови по пољима и виноградима. И када је у пролеће између крстова дивотно заблистала трава као смарагд, Розана је већ била заборављена.

Седели су по страни, на џаковима отпадака на-
слаганим уза зид бојацинице, поред фабрике. Велики
бол избијао је из Фрезијиних очију, тужних и вер-
них као у пса. Хладна и одлучна чврстина огледала
се на Марковом лицу, избријаном и грубом, са из-
разом похлепности и упорности у костима које су
избијале под затегнутом кожом.

Прљави дроњци, разнобојни изресани отпацци
вирили су са ивица и из отвора џакова.

Загушљив мирис прашине избијао је из њих; опор
мирис киселина допирао је из бојацинице. Фабрика
је почивала у тешком подневном миру. Али је у ва-
здуху лебдела зачуђеност због тог мира, стање иш-
чекивања, дрхтај ишчекивања; као да је у овом че-
личном месту немогуће живети без лупљаве машина
у покрету.

Сивкаста пара вила се ка сунцу, развлачила, ши-
рила, па поново скупљала, мењајући изглед плани-
не и потока према наизменичној промени сенке и
светлости.

Фрезија је и десети пут питала:

„Баш заиста идеш?“

А Марко је и десети пут одговарао:

„Лађа диже сидро у идући четвртак из Ђенове“.

Влажне понизне девојчине очи укочиле су се у
изразу изгубљености.

„Има нас двадесет из овог краја. Иде и Ђани из Фонтанеле и Павле из Гверче, знаш, ложац Нове фабрике. Мислиш ли ти да ја идем у Америку да бих и тамо остао бедан радник као овде?... То и не сањам. Завршио сам основну школу, а посећивао сам и три вечерња течаја. Енглески не знам, али ћу га научити. Сва је ствар у томе: почети од ништавне, мале ствари, а затим... то је већ моја брига. Сваког дана новине пишу о људима који згрћу огромне своје новаца. А били су чистачи ципела, трговачки помоћници, разносачи по банкама. Хоћу да postanем богат, схваташ ли?... И све дотле се нећу смирити. Па забога, не рађа се свако као господин. Може тек и да постане“.

Спустио је глас окренувши главу према власниковој кући, која је лежала с десне стране фабрике, и из које је долазио весели звекет тањира.

„Зар се овај, ваљда, родио као богаташ? Сам је стекао своје богатство пару по пару, метар по метар. А сад, кад прође, ја му скидам капу и обраћам му се са: *Monsièr*¹, и захваљујем му кад ми крајем недеље преда кроз прозорче у омоту од хартије моју, већ спремљену, плату. Буди весела, Фрезија! Кад се кроз петнаест или двадесет година будем вратио, моћи ћу да му кажем: „Драги пријатељу!“... — и да га питам да ли му је фабрика за продају.

Мала је од целе те приче чула само „кроз петнаест или двадесет година“. Усне су јој подрхтавале. Плашљиво је пружио руку да би стегла његову, грубу и жуљевиту, са црним широким и затупастим поктима. Он је одговорио на стисак. Али је продужио своју упорну мисао.

— Социјалисти!... Да! Састанци, зборови, пропаганда, демонстрације, штрајкови, лармање, бујица покрета и речи. И све то само да би се зарадило две-три лире дневно више. Да! И ја сам у једном

¹ Господару.

тренутку помислио да postanem социјалиста. Али шта се тиме добија?... Шта су две-три лире дневно више?... И опет бедници целог живота!... Истина, постоји појам братства. А шта имаш од братства?... и верујеш ли ти у њега?... Треба човек да живи сам, да се мучи, ради, да буде одважан и да се песницама и лактовима пробија напред. Треба да је сам и да има воље. Да се нечега не боји: ни средстава ни непријатеља.

— А шта ћу ја да радим?

— Ти?... Ти ћеш ме волети и чекати, Фрезија.

— О, ја бих волела да останеш сиромашан, Марко, да се брзо, брзо вратиш и да ме запросиш. Или да ме позовеш тамо. Дошла бих. Помисли само како је живот кратак.

— Баш си глупа!... Живот је дуг. Цео свет је пред нама. Само треба хтети и умети га искористити. Схваташ ли?...

Не, није схватала. Он је пољуби као господар усред уста, бацаивши јој бледу главу. Ујео је за грло, где јој је било брзо куцало. И, како се она занела, бледа, несвесна положаја и часа у коме се налазила, он је исправи једним грубим покретом.

— Видиш ли ове отпатке?... — говорећи извукао је прегршт крпа из отвора једног џака. — Ух!... Ала смрди!... Помириши. Каква нечистоћа!... Знаш ли одакле долазе?... Знаш ли ко их је носио и ко их је испрљао?... Знаш ли чему су служили?... Кажу да их дезинфикују пре но што их донесу овде. Што се мене тиче, ја у њима осећам и тифус и шарлах и сто других врагова и зала. Али, још колико сутра, биће сасвим друкчије. Сутра ћемо их искувати у великом котлу. Побелеће, затим ће ићи из машине у машину док не постану као она материја тамо — и он показа прстом на још увек влажне комаде који су били распрострајени на тераси да се суше. — Тако је и с богатством, Фрезија!... Кад га човек има, нико не испитује одакле је потекло. Само да га имамо,

само да га се дочепамо, Фрезија!... А ти, ти ћеш ме чекати.

— Да.

Изгледала је као хипнотисана. Тргла се тек на звиждук фабрике, који је објављивао један сат. Марко јој помогао да сиђе са гомиле врећа, љубећи је још увек кришом у врат. Главна врата су се отвара. Радници и раднице журно су трчали, гурали се, задиркивали и смејали. Неколико тренутака доцније свако је био на свом месту и посао је поново отпочео своју једнолику песму. Покрети људи и машина, изазвани једни другима, обављали су се с тако одређеном тачношћу и складношћу да је изгледало као да исто знање, иста воља покреће свесна бића и побеђену материју.

*

Прошли су дани и ноћи над фабриком.

Димњак је и даље раздирао великом жестином, снажним звиждуком мрак јутра, светлост сумрака. Ровела је била обавијена непрозирном паром, заогрнута меком зеленом кадифом, била је, према годишњем добу, златна или боје рђе. Сићушни људи долазили су каткад у сукоб у бучним и некорисним свађама, у размирицама између господара и слугу, у штрајковима радника и у отпору послодаваца пуном претње. Тада би Ровела кришом намигивала потоку, поток би дошануо по коју потсмешљиву реч фабрици, која је остајала равнодушна, гледајући мирно својим безбројним очима на долину где су друге, исто тако равнодушне фабрике уздизале своје гломазне сабљасте димњаке. И сићушни људи би се смиривали.

А између рата и мира старили су само људи, на супрот земљи и стварима.

У лепој црној Фрезијиној коси појављивала се по која сребрнаста нит четрдесетих година. У њеним устима, некад тако свежим а сад опуштеним,

занемарени зуби су жутели и кварили се. Марко је већ одавно престао да јој пише. Према разним гласовима исељеника, који су се вратили у отаџбину, он се богатио у Канади и постао већи Американац него један Јенки, држећи у челичној руци нити своје замршене пословне мреже. Његово ћутање није обесхрабрило женину верност. Некадање обећање било јој је душевна храна и живот, једини разлог за наду (нако можда узалудну). Мислила је на њега док би провлачила чунак кроз нити разбоја и док би у празничне дане одјекивале у цркви верске песме. Иако су сви били уверени да се Марко неће више вратити, ипак су поштовали Фрезијино, готово побожно, осећање и мало по мало сматрали су удовицом то смирено биће благих, кротких очију.

Али, једног лепог дана, Марко се вратио. Без браде, омршавео, опаљен, с дубоким борама око очију и уста које су личиле на ожиљке, у савршеном оделу од енглеског штофа с плавим и мрким коцкама, сишао је из малог воза Бнеле на станицу Вале Сан Николао, утонулу у зеленило, осврћући се око себе да би осмотрио место.

С кафанског прага једна пуна припроста жена одгледала га је равнодушно. Пошао је шљунковитом улицом која води на Кампор, прешао је преко моста на Строни, застао је за тренутак да посматра поток који је прскао разиграном пеном стене на обали. Више је осетио него што је видео свој крај, свој родни крај. Иза њега дизала се Ровела, оштра и силна, као што јој и име каже, већ оловна због све ближег сутона. На врховима брежуљака испред њега виногради су још били обасјани сунцем. У средини дизале су се безбројне фабрике. А на видику, на снежном врху Сан Бернадина, јасно се оцртавао у плаветнилу крст Фра Долчина.

Од Кампора до Вале Моса морао је да се пробија кроз гомилу радника који су се враћали с посла. Од старијих га нико није познао а од мла-

Њих га нико није ни знао. Вратио се врло богат као што је обећао Фрезији и самом себи. Био је сам као некада, и више него некада.

Прво у Њујорку, затим у Чикагу, па у унутрашњости Канаде, као механичар, разносач, секретар, проналазач, учесник у сумњивим подухватима, ослонац и покретач замршених трговачких послова, стално је бивао у опасности да потоне, али се увек спасавао, и ниједног тренутка није губио из вида свој циљ. Упоран и савитљив у исто време, умео је да се прогура и да се наметне. Ни вино, ни раскош, ни жене, ни пријатељи, нису могли да наруше претерану строгост његовог живота. Био је прави вештак у стицању богатства. Да би га стекао служно се свим могућим средствима, сем оних која се сувише косе са законом. Вештак да га стекне, али не и да ужива у њему. Какво уживање!... Кад је новац већ ту, треба га пребројавати, надгледати, пуштати у промет да би се вратио умножен, треба поступати с њим као са нечим живим што може да се исквари, да побегне, да нестане.

Творац и роб, борац и свештеник сопственог богатства, волео га је ради њега самог. Било је то богатство сигурно и потпуно, опрезно подељено и распоређено, претстављало је плен и величанствено господство. — И вратио се у свој крај. Купиће стару фабрику вунених прерађевина (ако буде могуће баш фабрику Пиетра Одоа, у којој је радио као младић, зашто да не?), преуредиће је, прошириће је, повећаће број радника, умножиће и усавршиће стројеве, оживеће индустрију, управљајући као неограничени господар пословима, људима, машинама и земљом.

Пиетро Одо, стар и уморан, без мушке деце која би могла да преузму посао, можда ће му радо уступити фабрику под повољним условима.

И покушао је.

Једне недеље, три-четири дана после Марковог доласка, два човека седела су један према другом

у приземној канцеларији фабрике, борећи се подједнаким оружјем с мирном срдачношћу. Сваки од њих је познавао и поштовао важност његовог величанства повца, јер је жудео за њим и скупљао га пару по пару. Имали су и заједничке црте: ниско и јогунасто чело, оштро исклесан профил, мудру и упорну лукавост, обележје свију Бнелеза. Разговор је био ремек дело вештине, окретности и трговачке опрезности. У начелу су се сложили. Сутра ће се опет видети.

Како се баш пред улазним вратима фабрике, сиве под сивим небом загушљиве недељне вечери, Марко нашао лице у лице са Фрезијом?... Можда је видео кад је ушла и сачекао је напољу. У тренутку кад је поново угледао схватио је да је она за њега исто што и очи у глави и крв у жилама. На њих и не мислимо, пошто већ постоје у нама.

Поздравили су се сасвим обично. Пошли су заједно кривудавом улицицом, која, пењући се, води у заселак Виоле. Никога није било упаоколо; жене су биле на вечерњу, људи у крчми.

— Је л' ти увек било добро?... упитао је Марко кратко.

— Да. Али сад сам сама. Мајка ми је умрла. Омршавео си, Марко.

Ниједном речју није споменула његово дугогодишње ћутање, обећање кога се можда није ни сећао или више није хтео да се сећа, нити богатство које их је делило.

Да ли је, заиста, постојало то богатство?... Или се ништа, ништа више, чак ни ваздух, није постављао између њих, тако су се осећали присни и блиски, без икаквих тајни једно за друго?... Откад се нису видели?... Од јуче?... Не, од пре двадесет година. Фрезија је имала опуштена уста, увелу кожу и по неку седу влас. На Марковом лицу и у души огледао се умор од грабљивог и сувише брзог живота. Ипак је она за њега била једина жена, жена

коју би могао да баци у запећак као стару ствар и да је се дуго времена чак и не сети, док би она у прикрајку, мирно, понизно и верно чекала. Да се није вратио, чекала би га до смрти. Неука и сирова, била је као створена за њега, који није знао ни за шта друго сем за вештину зарађивања. У понизним очима, у благом и тихом гласу, у оданој нежности свога бића носила је оно што је претстављало одмор за њега, који је био увек на опрези, под оружјем, на осматрачници, једино осетљив на металан звук новца. И ништа није тражила. И кад би је оставио ту, насред улице, остала би без поговора.

Дуго је гледао. И поред свег протеклог времена остао јој је нетакнут израз и црте лица, које су одушевиле и распламтеле његово двадесетогодишње срце. Због тих непромењених црта остала је непромењена у његовим очима, исто као кућа у којој смо расли, исто као земља у којој смо рођени.

С мирноћом онога који прихвата разговор прекинут неколико тренутака раније, Марко се обратио жени ни тужној ни веселој:

— Купујем фабрику Пиетра Одоа. Кад поставим власник, бићеш моја жена.

Фрезија је ћутала. Наставили су пут.

Те недеље још нису забрујала ни прва звона јутарње службе, кад је Кристијана силазила низ дрвене степенице, које су везивале њену собу с кухњом. Али, наишла је на већ упаљено огњиште. И, ма да су шоље и тањирићи били лепо поређани на полица, а суд са шећером на уобичајеном месту, приметила је по мирису који се осећао у ваздуху, да је стара свекрва већ крадом попила кафу.

Стара је јела и пила увек кришом, да не би, како је говорила, научила снају на порок. Дешавало се каткад, међутим, да би, док је пила свеже јаје, чула Кристијанине кораке на вратима, па се трудила да брзо, брзо сакрије љуску између својих леђа и наслона столице. Али, после неколико тренутака, дигла би се због неког свог посла, заборављајући на превару, и Кристијанине подругљиве очи угледале би сломљену и смрвљену љуску, лепљиву од жуманцета.

Тог јутра лепа жена осећала је чак и у самим устима тешко гађење, које јој није дало ока да склопи скоро целе ноћи. Мирис кафе је доводио до несвестице, али, торда, не усуди се, као и обично, да затражи ни гутљај.

Приближивши се орману извуче чинију са силовитом чорбом и покуша да прогута коју кашнику. Али није могла. Стомак се бунио против хладног сланог јела.

Обавила је главу црном марамом. Окренувши се једва ка старици, рече Јој опорим гласом:

— Идем на службу божју. Збогом.

— Збогом — одговори свекрва, која је, чистећи поврће, седела на дрвеном доклату, са кога се поглед ширио на бескрајан валовит простор, пун брда и равница, које су у јутарњој тами изгледале сиве под сиво ружичастим небом. Била је она, и поред својих седамдесет пет година, још свежа и величанствена, с великим испупченим челом, затегнутом кожом, жилавим, рапавим од жуљева рукама, упалим стиснутим устима, која су једина носила трагове живота проведеног у неумољивој суровости замора, у неумољивом искушењу врлине. Тај замор и врлину захтевала је она и од синова и од њихових жена, без милости према себи самој, без милости према другима.

Пратила је својим ситним хладним очима снају која се удаљавала, пратила је стиснутих усана, климајући главом из подозрења или немира, а можда је то просто био старачки дрхтај. Затим се вратила на чишћење поврћа, мрмљајући молитве.

*

Кристијана је корачала одмерена корака, уздигнуте главе, с урођеним достојанством држања, због кога је добила надимак „Царица“.

Тело Јој је било као исклесано. Била је лепа, уколико лепоти не смета горда строгост израза. Њен озбиљан профил одртавао се врло блед под сенком црне мараме.

Као што је предвиђала, успут никог није срела. Црква је била мало удаљена од засеока Преле, у ком је она становала. И наравно сви Прележани су више волели да оду доцније на службу божју да би могли добро да се испавају. На путу Сабјароса, коме се с леве стране пружало брдашце пуно винограда, а с десне низ расцветаних багремова, насло-

ни се, поплавених усана, готово гушећи се, на једно стабло. Од тешког мириса белих гроздова понестало јој је даха. Трудила се међутим да се савлада, и продужила, још брже, пут. Близу мермерног мајдана, шупљине жиличасте и болне као да је у живом месу издубљена, искрсну пред њу човек који је очекивао, изишавши из кућнице каменоломца.

Склонили су се обоје иза колибе и наслонили се на дрвени зид према стрмој падини брежуљка, издубљеног пијуком. Нешто од немог јада ових стена огледало се на Кристијанином лицу, док је човек, — сувоњав, с малим брковима, женских црта лица — стојао хладан и равнодушан и као да му је било досадно.

— Шта хоћеш?... Реци, брзо. Неко би могао да прође и да нас примети — промрмља он.

Она се устезала за тренутак, борећи се с речима које су јој срце рањавале. Затим прошапта:

— Оно чега сам се бојала, истина је. Нема више сумње.

Настало је ћутање. Лица упрта једно у друго имала су исту пепељасту боју, исту непомичност.

— Шта да радим?... Моја свекрва ће брзо приметити. Бакомо се враћа кроз четири месеца из Буенос Аиреса. Ако ми ти не будеш помогао, побећи ћу, ко зна куда... пре но што ме она понизи, пре но што ме он убије. Шта да радим?... Реци ми ти...

— Јеси ли баш сасвим сигурна?... — промуца младић. Изгледао је чисто бедан са несигурним и несталним погледом онога који се отреса неке ужасавајуће одговорности. Кристијана стаде пред њега, препречи му пут.

— Зар бих ти ја то, ваљда, причала да нисам сигурна. Саслушај ме, одговори ми. Рекао си ми, говорио си ми толико пута да ме волиш. Дакле... сад, видиш, треба то и да ми докажеш. Ти си добар механичар, ја неуморна ткаља. У Француску, у Швајцарску, у

Америку, куд год хоћеш. Зар ти је тако тешко да оставиш своје?... Сад треба да живиш само за мене. Реци ми и сам да је тако.

Прибила се уз њега, стежући му рамена својим jakim рукама навикнутим на рад. Она је била човек, јаке воље и мишића.

Он се извуче из њених руку и окрену главу. Дах лепе жене, непријатан и тежак због неуредног стомака, одбијао га је.

— Умири се, чекај. Можда се вараш. Страх има обичај да прави такве шале. Како можеш да захтеваш од мене да се сад одвајам од куће?... Моја мати има болесну јетру, ти то знаш. Кроз неки дан моћи ћемо мирније да разговарамо. Пристиже свет са салаша Виње, видиш ли?... Сунце је већ отскочило.

— Али шта да радим?... шта да радим?... — понављала је она с упорношћу лудака.

— О, забога!... Знаш, ваљда, шта бих ти рекао?... Ви жене, најзад, имате толико начина!... Не мора да се роди, ето.

Кристијана опусти руке и погледа га као да је суманут. Затим поче да се смеје, полако, испрекидано.

— Разумела сам — рече. — Збогом, јуначе.

Гледајући га право у лице, док је он стојао непомичан, она узмакну неколико корака, заобиђе колибу, а затим се упути брзим кораком ка селу и не водећи више рачуна о њему.

У изненадном губитку снаге, у тами у којој је душа лебдела, нагон је управљао њеним корацима, као што непозната, али сигурна и заповедничка рука управља корацима слепог човека.

Ослободити се — саветовао јој је љубавник. Те речи без звука, али пуне страшног значаја купале су јој, куцале по слепоочницама, тупим, уједначеним, непрекидним ударцима чекића о машину. Ослободити се живог и још нерођеног бића. Стидела се

што носи у себи плод оног који га није желео. Више него ужас срамоте пред светом тиштала је та потајна срамота. А како га је волела!...

У њеној љубави било је толико страсти да се она готово граничила са бесом. А с колико се пожуде и жара бацио он на њу иза шибља, поред саучесничког усамљеног пута!...

Било је нечег женског у његовом изгледу. Али је био чврст, снажан, оштрих зуба способних да добро уједу, јаких руку способних да добро протресу. А какав је тек био његов, помало грлен, смех! Како јој је он шаптао на уста: — Сад си моја, моја...

О, доста више!

Необуздана снага, која је у младости толико пута нагонила да камењем и увредама насрне на другове у школи и фабрици, снажније од ње, са изазивачким речима на уснама: „Ја се не бојим!“... — та иста снага је сад гурала и гонила противу онога што је она до тада у себи љубоморно чувала. Желела је да уништи и најмањи траг туђинца.

Иза улиције Фабри, баш на уласку у село, било је неколико прљавих кућица с ретким прозорчићима, с тремовима од иструлела дрвета, међу којима се широко неподношљив мирис штала и корита. Кристијана је ушла на једна врата, сишла низ степенице и нашла се у соби нижој од површине улице, у соби у којој је била смештена мала постеља, орман, два ковчежића и безброј светих слика у врло живим бојама. Старица која је седела на клупи, крај јединог прозора, није се ни помакла кад се Царица појавила. Једино је окренула према њој своју главу без косе, своје безизразно мраморно — жуто лице као у стогодишњака.

Deo gratias. Шта си хтела?...

Кристијана не одговори. Стојала је ослоњена о врата.

— Онда закључај — рече старица.

Кад је Кристијана то учинила, она је мирно упита:

— Дакле?...

Кристијана поче да прича тешко и збуњено. Стара, као да је није ни слушала, пусти је да говори и говори. Али кад је глас прешао у јечање и тужне молбе, затресла је главом, одбијајући. Дуга је борба била између тог плачног мољења и тог немог одрицања. Немоћна, Кристијана паде на земљу сва склупчана, јечећи развучено, као пас. Тек онда се старица тешко дигла (није била много виша но кад је седела) и, вукући папуче, отишла до једних врата која је затворила за собом. За неко време (десет минута?... сат?...) била је тишина. Врата су се поново отворила. Згрчених руку старица је стезала једну бочицу пуну неке тамне и густе течности, пружи́ла је Кристијани, док су безуба уста шаптала:

— Треба да попијеш у три пута. Пази добро; у три пута, ујутру, наше срца. Затим треба да радиш, да једеш, да идеш као да ништа није ни било. Ма шта се десило, ћутаћеш. Ово чиним за тебе, јер ми те је жао... Јеси ли разумела?... Десет лира.

— Имам само пет. Остатак ћу ти донети.

Кристијана извуче из џепа марамицу, одреши чвор завезан на једном крају, одакле извуче прљаву новчаницу коју спусти на орман. У ту исту мараму оакри бочицу и врати све у џеп. Затим, уз нем покрет захваљивања и поздрава, пође ка вратима. Старица је није отпратила ни погледом својих мутних очију. Равнодушна, седе поново крај прозора, кријући новчаницу од пет лира између кошуље и блузе.

Али Кристијана је морала да се сукоби с једним другим погледом на прагу своје куће, погледом лукавим, истраживачким и непријатељским, с погледом своје свекре.

— Одакле долазиш?... Пази, знам да ниси била у цркви на јутрењу. Рекла ми је то Фалета. Чувај се, Кристијана, ја те будно пратим.

Много пута је чврста воља двеју жена долазила у сукоб. Супротстављала се једна другој не препуштајући победу противнику. Али тог јутра Царица није имала снаге да одговори. Мајка се усправљала пред њом на свом месту чувара куће и части, недокучива у животу уско везаном за огњиште и олтар, достојна свог права заповедања и просуђивања, а зато достојна и поштовања. Кристијана је ћутала и попела се брзо уз степенице.

Кад је стигла до своје собе извадила је бочицу из џепа. Реза на вратима није се добро затварала, мајка би својим опрезним кораком, пригушеним у папучама с ђоном од канапа, могла изненада да уђе. Шта да ради?... Вртело јој се у глави, подицлазила је језа уз кичму.

И тада, у тренутку непромишљености, отвори бочицу и испи на душак жућкасту течност, која јој испече непце и грло. Кад није остало више ни капи, она се сети опомене своје саучеснице.

После страха наступио је мраморни мир: извесност, неопозивост извршеног дела. Дела које је одвајало од љубавника, удаљавало га од ње хиљаду миља, дела које је ослобађало његове власти, осуде света, свега. Тако је бар веровала. Грижа савести?... Зашто би осећала грижу савести?... Ко јој је притрчао у помоћ?... Могла је и да умре... Сад се треба стрпети. Ко је њу волео?... Ни свекрва ни муж, онај сурови Бакомо, звани Дугоња, који је, опсењен богатством, отишао у Буенос Аирес три године после венчања, остављајући њу код куће, „да му не би жена досађивала у путу“. Није је волео ни љубавник, то биће некорисно као трут.

Трже је лако куцање на вратима. Ослушкивала је неколико тренутака. Била се, међутим, преварила. Сакрила је потом празну бочицу у један сандук, међу крпице. Изнишавши из собе, покупи на одморишту степеница свежањ већ спремног прљавог рубља, и, ма да је била недеља, оде на извор да га пере.

Следећег јутра пробудила се у грозници, неспокојна, после ноћи проведене у непрекиданом тешком сну и у изненадним буђењима праћеним тренуцима неспавања. Јака навала крви пела јој се из утробе у мозак, остављајући јој празно срце које је лебдело у смртној малаксалости. Каткад је осећала такво севање у леђима, да јој се чинило да се све у њој цепа.

Осећала је у себи борбу, борбу бића које је у њој живело. И тек кад је оно тако у њој умирало, почела је да разумева да га воли, почела је да се ужасава свог дела. Ужасан догађај се одигравао, и то њеном вољом. Из дубине њене патње расла је мржња према човеку који је у том тренутку био миран, безбрижан, без гриже савести, према човеку коме никакво зло није могло да се деси, док су она и биће које је у њој умирало сами сносили тежину љубави, погрешке и злочина.

Упркос свему, опирајући се болу, устала је из постеље, закопчала на брзу руку хаљину, ударајући се о ивице намештаја.

Огледало јој је показивало поплавело лице испресецано дубоким борама, лице које није било њено, лице које као да је вртлог избацио на површину. Пошла је, као и обично, у фабрику, која се налазила тамо у долини. На путу је дочекаше веселим поздравима.

— Здраво, Дугоњина Кристијана!... — Да ли ти је стигло писмо из Америке?... Зашто јуче ниси била на сабору у Казапинти?... — Добар дан, Царице!... — Хоћемо ли данас заједно?... — Мартин Перо није имао синоћ среће да те види. Хтео је с тобом да одигра једну нову полку...

Двоје и двоје, у групама, једно иза другог, звиждујући, шалећи се, певушећи најновије песмице, радници и раднице силазили су низ падину, неки

главним путем, неки пречицом. Девојке, још бледе од сна, у белим кошуљама и гиздавим сукњама, с увојцима и тракама у коси, ишле су са својим драганима, с потпуном, поноситом слободом сељанки, за које је љубав црвени каранфил победнички задевен у косу.

Падала су слободна задиркивања, одјекивао је гласан, оштар смех. Маријетина Прна, шиљата носа као у козе, нишући се пружила је руку омаленом, коштуњавом Карлину Зопети, љубоморном као дивљак. Он је гледао унаоколо својим кратковидим, подозривим очима, из страха да му је не украду. Карола Гурда помирила се с надзорником одељења предења. Ишли су приљубљени једно уз друго, по страни, сањарећи. Група младих ткача гурала се свуда, између сукања жена и, уз смех и шалу, вукла шамаре од људи.

Свежа зора, с дугим жутим и ружичастим пругама по небу, лебдела је у магловитим праменовима дуж планинских обронака, будила поток, шуштала у гранама, пушила се са слемена разбацаних колиба и очекивала да ускоро задими из фабричких димњака. Зора рада која је громогласно објављивала свој почетак звиждуком фабрике и откривала, уколико је више свитало, снежне врхове и зеленило кестенових и храстових шума, широке кристалне кровове американских кућа, који су се пресијавали под првим сунчаним зрацима.

Али Кристијана није видела ту зору. Није видела ништа својим очима које су сада гледале само унутра, у таму болне утробе.

Несвесно је прошла с осталим радницима кроз главну капију, прешла преко дворишта, ушла у своју радионицу, и нашла се пред разбојем. Гвоздена машина пробудила се на знак надзорника који је и сам био као од гвожђа. И било фабрике почело је да куца.

Јединствен склад, сложен од многих различитих звукова: од обртања каишева, од брујања и шкрипе зубаца, од лупе разбоја, на којима су се нити, провучене челичним चुнићем, покретале на једну и другу страну као плима и осека, од окретања ваљка, вртоглавог понгравања разнобојних вретена и два гребена — ђавола и ђаволчића — из којих је пенушава, уморасана вуна извирала као поток тек отопљен из снега некога глечера. Звучна музика, састављена из тонова безбројних инструмената, понављала је једну исту мелодију, један лајт-мотив, пун племенитости. А радници и раднице, занесени несвесном радошћу ритма, придруживали су симфонији тог оркестра своје гласове у хору, у разноврсним верским песмама.

Кроз прозоре је продирало сунце и жубор потока. У дворишту, поред бојаџинице, зидари који су подизали нову кућицу, крећући се између кречане, гомиле цигала, ведара, греда, лестава и мистрија, доприносили су општој живости, општој снази, с оним изразом крепости, лепоте и наде, који увек имају људи кад нешто граде.

Кристијани се чинило да нестаје у том мноштву звукова, да губи постојаност људског облика и да од ње остаје само бескрајан бол. Није то био шум зубаца, већ вражја направа која јој је пресекала леђа. И бол је ридао, испуњавао цео простор. Није то било окретање каишева и ваљака — већ су се у њеном мозгу вртили и चुнићи и колотови и зидови и песма. Нешто је изнутра гризло, раздирало и, борећи се очајнички да не умре, понављало: Нећу. Она је, сломљена и изгубљена, шаптала: Опрости.

Најзад се смирила изгубивши свест. Два ткача пренела су је на рукама у чувареву собу, положили је на постељу, уз уздахе и јадиковање жена. Дотрчала је директорова жена с лековима за прву помоћ, а најбржи од ткача полетео је да тражи лекара.

Али лекар је још у зору отишао у планину на заморан обилазак болесника и вратиће се тек у сумрак.

*

— Секондина!... Секондина!...

Снажна педесетогодишња жена, грубих и доброћудних црта, мрка лица, црнкасте косе и необичног израза смирености и благости, на позив подиже главу са своје клупе у радници крпачица. Нешто запита, одговорише јој, она схвати, уздахну и потрча.

Ђерка примаће, умела је да се нађе око жена. Ненаметљива, али с дуготрајним искуством, била је каткад проницљивија од лекара, и зато није било у селу болеснице коју она није лечила. Видела је одмах о чему се ради, видела је да се Кристијана гуши у сопственој крви. Кратко је наредила: — Кључалу воду!... затим лед.

Одмереним и лаким покретима пословала је око несрећнице.

Чуварка Минна пратила је као сенка, додајући јој дрхтавом руком лекове, газу, тампоне вате. Имала је израз калуђерице с оним болесним бледилом слабуњаве преплашене девојке, која је била саблажњена, али добра срца и спремна да учини милосрђе.

О, та вештица!... Секондина Капјо видела је прошлог јутра лепу жену како излази из јазбине те пакосне бабе и заклела би се у Бога да је убиство одатле потекло. Она је, као и сви други, добро знала за нечасну потајну трговину. Али нико у том индустријском крају, где су људи и жене даноноћно живели у фабрикама у сталном додиру, није имао храбрости да је поткаже.

— Кристијана, Кристијана, кћери, шта си урадила?...

Кристијана је у том тренутку отворила очи и зачуђено погледала. Њено лице било је беље од покривача. Љубичаста сенка силазила јој је од очију ка носу. Уста као да нису ни постојала.

— И право је — промрмља она уздахнувши. Освестила се само да би схватила истину, праву истину, једину која може да се понесе на други свет. Нашла се сама с дететом на ивици смрти, и то сопственом кривицом.

Куда је одлазио тај топао, скрлетан поток, који је осећала она како тече, тече, тече?... И она је ишла за тим потоком, плivala по њему, улазила с њим у таму без зрачка светлости, без наде на спасење.

До ушију јој је допирао уједначен шум, каткад пригушен као зујање, каткад јасан и звучан као хор у цркви. Била је то песма разбоја, стара песма уз коју је она, весела и крепка, расла и живела. И та стара позната песма полазила је с њом у таму без светлости, без наде на спасење.

— И право је — једва је поновила она, покушавајући с муком да се насмеје Капји и чуварки.

Време је пролазило, пао је сумрак. Зидари су се мирно разишли, кола разносача с великим свежњевима тканина удаљавала су се шкрипећи, машине су успоравале ход а затим заћутале. Радници и раднице појављивали су се један по један на вратима чуваркине собице, мењали полугласно по коју реч, вртили главом и тужно се удаљавали. И доктор је, стигавши сав задуван око шест сати, пошто је узалуд покушавао да јој да неку инјекцију, отишао љутито мрмљајући, бесно се смешкајући полу тужним полу заједљивим осмехом, који је откривао његове прикасте зубе у неуредној бради.

— Проклете жене! Проклете њихове петљавине!... Као да ја не знам шта се ту крије!... То је већ посао државног тужиоца... Али ћути, Бартолдо, и не брини туђу бригу. Јер сувишно брбљање...

Свекрва, обавештена још ујутру о несрећи, није хтела да сиђе у долину. Крута, с рукама које су подрхтавале, промрмљала је: — Сад јој је добро. Нека јој Бог опрости!... Пошаљите јој свештеника да не

умре без причешћа. — Затворила се потом у кујну да на камену угашеног огњишта размеће бројанице.

Време је пролазило, изишао је месец. Са Капјом и Мином остале су поред болеснице две друге жене: Ромуалда која није имала деце и Барбарела која није имала никога. Сем једва приметног подрхтавања, у Кристијани више ништа није било живо. У жилама више није било немирне крви; све је постајало чистије у благодсти блиске смрти.

Кад је Секондина, пипнувши случајно руке које су лежале на покривачу, приметила да су непомичне, и да је и последње лагано дисање престало, благо јој затвори очи, положи јој распеће на груди и оде да отвори врата.

Обузе је чудан осећај. У светлој ноћи зидови, планине и небо гледали су је, гледали су само њу, питајући је. Троспратна зграда с отвореним прозорима као очима, с терасом белом као чело, имала је исти озбиљан и пажљив израз као и планина на коју се наслањала. По планинским падинама видела се по где где светлост из пастирских колиба. Димњак фабрике делио је на два дела звездано небо.

— Неко је умро, неко је умро — говорила је ноћна светлиљка која је горела испод димњака.

— Неко је умро, неко је умро — понављале су удаљене ватре колиба.

— Како се то десило, како се то десило?... — питали су црни прозори отворени као очи.

Али Секондина Капјо знала је из свог смерног искуства да за људе и ствари постоје многа питања која остају без одговора. Вратила се и остала крај жене испружене на постељи која није била њена. Умотала се у огртач јер јој је било хладно, и молила се до зоре.

Рајмонда подиже оковратник свог огртача, који се припијао уз њено лепо тело, вижљасто и витко. Обавила је крзно око врата, подигла га до самога носа, ставила руке у муф и пошла погнуте главе кроз маглу.

Магла је била тако густа, тако непровидна да би могла ножем да се сече. Продирала је у уста и ноздрве, прекидала је дах и готово гушила. Улице и куће су нестајале губећи се у неопипљивој маси паре. Згодна прилика за сањарење; али злокобно сањарење, пуно неочекиваности. Пролазници су морали да крче себи пут као пливачи у води, савлађујући отпор материје. По која кочија пробијала се полако, корак по корак, кроз нејасне сенке, безоблично сиве, уз звоњење прапораца коња. Густ и мек покривач затварао је сваку пукотину, ублажавао је сваки звук, мењао је изглед свему.

Због тога је Рајмонда била изнад свега срећна. Корачала је сигурно, познавајући тако добро свој свакодневни пут између канцеларије и куће, да би могла да га пређе и затворених очију. Десни део Рајмондиног лица био је страховито унакажен. Несрећан пад у њеној десетој години на усијану жеравицу камина оставио је трагове на лицу. Као потсмех судбине израсла је окретна и дивна тела, вреле крви и ведро духа, јаким осећања, створена извесно за љубав, само да је није страшна образаина, пла-

вичаста и наборана, неизлечиво унаказила, кривећи јој претерано и уста при осмеху.

Због њене привидне, каткад претеране, веселости рођаци и пријатељи су мислили: „Срећом, равнодушна је према својој несрећи. Наказа не увиђа сопствену ругобу“.

Варали су се. Није се можда варала једино мајка, коју је матерински осећај створио проницљивијом. Слаба и несигурна прилика у сумраку покушавала је, заваривајући се, да угуши у себи срамоту, бол и грижу савести.

Истина се састојала у овом: сем ноћних часова заборавља, ниједан тренутак Рајмондиног живота — било да је ишла, говорила или се смејала, било да је заузета најтежим или најједноставнијим пословима, било да је сама или у друштву — није прошао а да она није увиђала неумољивост своје ружноће, оним страшним унутарњим погледом, који никад не вара.

Зато у својој соби није држала огледало. Зато је носила сасвим скромне шешире и сламне капице које би могле брзо, без игле, да се ставе на главу, а око њих је обавијала дуге и густе цветне велове, који на жалост нису могли да прикрију сасвим ожиљке ватре.

Покаткад, у дубоку ноћ, будила је тешка мора, уз немирно куцање срца. И она би у мраку разрогачила своје, још сањиве очи и намах би јој у неумољивом сећању искрсла слика сопственог лица. И мислила је с ужасом како ће ноћ одиети таму, како ће се вратити светлост, а са њом и погледи сажалјиви или подругљиви, запањени или брзи, погледи упрти на њену изобличеност.

Има несрећа које задесе човека у пуној лепоти, у савршеној срећи, у јеку делања; захвате га и безумно окрећу у свом убитачном вртлогу. Затим га остављају на земљи, непомичног као ствар, али слободног. И он се мало по мало сналази, осећа да је

здрав, почиње поново да живи, да се радује својој снази, да одише крепошћу и надом, као да се ништа није десило. Има, међутим, несрећа немих, потајних, сталних; упорних, које носе у себи неумољивост рака. Од њих нема спаса.

У таквом стању живела је Рајмонда. Допушта-ла је ипак људима да виде само оно што је било немогуће сакрити — жигосано лице.

Осећала се усамљена. Између њеног живота и живота других постојао је читав јаз. Тај јаз је жигосао као каква осуда. Од дванаесте до шеснаесте године, у Техничкој школи, слушала је како се међу другарицама само шапће о љубави. Изгледало је да у свим тим девојчицама, предодређеним да зарађују хлеб у мирису мемљивих стоваришта или мирису мастила по канцеларијама, да се у свој тој младости, зеленој и опорој као незрело воће, рађала једино жеља за љубављу. Аритметика, цртање, физика, и граматика личили су у ствари само на изговор, који је пронашао окрутан живот и воља сродника, да би заварао, да би угушио још у зачетку урођени нагон у овим малим будућим женама, које су већ давале кришом име и облик својој потреби да воле и да буду вољене.

Доцније, у радионици фотографских апарата и инструмената, где је Рајмонда ступила као дактилографкиња, видела је око себе, међу друговима у послу, само љубав, варку љубави, лаж љубави. Помоћнице, елегантне у хаљинама кројеним по последњој моди од материје по тридесет солди метар, с плетеницама обавијеним око слепоочница, врло високим потпетицама, намазаних очних капака и трепавица, забављале су се, раздражљиве, са младићима из канцеларије. Увече би увек налазиле пред вратима пријатеља спремног да их отпрати до куће. Разне струје су се сударале, просипале искре при удару, стварајући за Рајмонду загушљиву маг-

нетичну атмосферу. Њена младост била је изграђена без тих радосних трептаја. За њу није постојао природни закон живота. Знала је она то. Изгледало је да се помирила са судбином. Али у ствари понижење, незадовољена жеља и мржња заплитали су се у њој као змијски сплет.

Тако је најзад зажелела да је слепа, као да би њена слепоћа могла да је сакрије пред очима других. Била је у томе слична детету, које, кад покрије лице руком, сматра да мати не може да га види. Тако се најзад осећала добро само у тами. И волела би увек да се креће кроз густу маглу, која је обавијала те новембарске вечери дајући јој неочекиван и опор осећај лакоће, слободе и сигурности.

Гасни фењер, тамно црвен као каква рана у магли, показивао јој је завијутац из улице Солферино у улицу Понтачо. Одмицала је поред зидова, умотана и срећна, кад јој један мушки глас прошапта иза леђа:

— Госпођице...

Не окренувши се продужила је пут, док јој је срце махнито куцало. Нико, нико је није пратио на улици до овог тренутка.

— Госпођице...

Човек је заиста пратио, подешавајући свој корак према њеном, шапућући јој и друге нежне речи, без неке нарочите везе. Рајмонда их је слушала први пут, можда једини пут. Мушки глас је био топао, кадифаст, један од оних гласова који утичу непосредно на осећања.

Окренувши брзо главу и поглед приметила је високу појаву једног младића, изгубљену у магли која му је обавијала црте лица. Овај непознати неће јој видети лице, неће морати да обуздава језу пред њеним изобличеним лицем. Густа копрена, густа магла, варљив тренутак, када је и она могла да буде лепа за једног човека, тренутак који се можда никад више неће вратити!...

Ћутала је, пустила је да јој непознати прича, да јој се приближи, да се прибије уз њу сасвим, тако да је осећала на врату његов дах, који је мирисао на цигарету.

— Госпођице... Како се зовете?... Не журите толико. Реците ми своје име, своје лепо име. Госпођице...

Никакав се одговор није чуо. Али се осећао пристајак пун немира у самом том ћутању, у мало успореном кораку, у покрету којим је подигла муф, кријући њиме браду и уста. Магла их је сједињавала и делила у исто време. Пролазиле су друге необичне сенке, црне сабласти, које су биле видљиве једино под светлошћу фењера, а затим се одмах и губиле у сивој магли. Милано је био огроман потонуо брод, у коме се Рајмонда борила са смрћу у тихом ропцу. Најзад је један човек открио. Најзад је била жена, уздрхтала од неме среће. Бојала се једино да се дивотни тренутак не прекине.

У улици Гарибалди, кад је схватила да је још само сто корака деле од кућних врата, оклевала је у једном тренутку збуњености, наслонила се на зид, ћутећи још увек. Непознати је видео у том плашљивом покрету позив. Привукао је руком к себи девојку. Похлепно је тражио уста, не могавши да их види. И пољубио је кроз вео.

На његово велико изненађење, пољубац му је био узвраћен.

Да, она је крала љубав. Она је то знала и уживала је у томе, обухватајући у том тренутку цео свој живот жене, испуњавајући своје снове, жеље, дрхтаје, нежности, плаховитост предавања, страст осећања, најскривенији део себе, који под окрутном светлошћу сунца није имао права да постоји.

Када су се пожудне усне полако одвојиле и дуги пољубац завршио, запрепашћен човек опијен, слеп, остао је зачуђен на плочнику, осетивши како

му је девојка, окретна као гуштер, исклизнула из руку и нестала у тами.

Није ни покушавао да пође за њом. Ни на метар далеко од себе не би могао некога да позна. Непостојана маса паре згушњавала се све више и више и постајала готово чврста, падајући као копрена на очи, као завој преко уста.

Пошто је по навици нашла кућна врата, устрчала је спуштене главе уз влажне спиралне степенице које су и саме биле обавијене маглом и зазвонила на скроман, таман улаз. Расејано је поздравила забринуту и ужурбану мајку која јој је отворила. Затим је промукло промрљала: — Вечерас ми се не једе. Болн ме глава, хоћу да се одморим. Буди стрпљива... — Изгубила се у својој соби и затворила врата.

У кревету, у мраку, руку прекршених на грудима, лепих очију разрогачених у тами, дрхтећи још увек целим телом под нежношћу пожудног мушког гласа, осећајући на устима укус јединог пољупца, згрчена у клупче трзала се, превијала и молила Бога да јој никад не избрише из памети успомену на овај час — и плакала је и смејала се.

Одговорила је „да“ и не схватајући шта говори. Задовољство, јеца и узбуђење, неодређен страх и нејасна радозналост измамили су јој то „да“, као одговор на његове благо заповедне речи:

— Доћи ћете. Морате да дођете. Зар не?... Мало ме ипак волите?... У понедељак у три, под сводовима Сан Лоренца. Као добра жена, не будите својеглави. Уздајте се у мене. Остало је моја брига.

Њену осетљивост, иначе тако претерану да је и ситница дирала, није нимало увредила ниска безобзирност ове последње реченице. Уста која су је изговорила била су једна од оних која се обично називају неодољивим. И не само при осмеху већ и у говору показивала су, под смеђим брковима, низ сасвим једнаких и тако блиставих зуба, да су засењивала очи као упаљена рампа на позорници.

На том човеку нагнутом над њом видела је само светлост уста. У том бедном немирном телу осећала је само животињску пожуду.

А одговорила је „да“. — Била је, међутим, жена једног професора гимназије, сасвим исправна у сваком погледу. Схватала је да се одлучила на страшно непромишљен корак. Али ништа не би могло да је задржи.

Док је брисала прашину са ствари, прегледала рачуне које јој је служавка подносила, крпила чарапе и увек расењено професорово рубље, док је чи-

тала у међувремену недавно изишлу књигу пуну страсних догађаја, која је деловала на њу као морфијум, очекивала је понедељак, мирна, готово умртвљена. Ноћу није могла да заспи у великој постељи, поред свог бедног супруга, заспалог мртвим сном, тамног и чворноватог као чокот лозе. Мислила је како, кад је пре толико година један једини пут једној девојчици било обећано да ће је водити у позориште, та девојчица није имала мира ни покоја, трудећи се да претстави себи на све могуће начине свечаност која је очекивала: „Како ли ће да буде?... Колико ће да траје?... Краљница ће сигурно имати хаљину месечеве боје?... А принц ће заиста носити златан шлем?“

...Тог понедељника, као у пнат, падала је киша.

Пљуштала је без престанка од јутра до мрака, као да се небо провалило.

Вода је лила из облака, шикљала из олука, правила поточиће и баре по путу. Кратак „проклет“ фебруар опраштао се тако, уз велике сузе.

Непријатељски расположена природа приморала је за тренутак жену, завијену у огртач боје шкриљца, која је дрхтала док је отварала кишобран, да се склони у мрачну капију.

Али само за тренутак. По пљуску који се изливао на њу, шљапкајући по води (без гумене обуће да не би кварила леп изглед чизмица од вештачке коже с високим потпетицама), пешице, јер због претеране штедљивости мужа није могла себи да дозволи раскош кола, а препуни трамваји су пролазили и не обраћајући пажњу на њене позиве — Ђана Моргањи, звана Ђеђе, ишла је на свој први љубавни састанак.

Љубавни?... Није знала, истину рећи, шта је љубав. Зато је и желела да је упозна. Говорила је сама себи: — Или данас или никад. — Удали су је у

осамнаестој години за једног исправног човека, који је лично на суву грану, управо погодну за ватру. Лепушката, али без мираза, без школе, требало је да је захвална Богу што је уловила мужа!...

Али муж јој је имао тежак дах, тежак разговор и — понекад кад би га деца у школи много наљутила — и тешку руку. Без предњих зуба, са већ проседом косом крутом као чекиње, проводио је сате над хрпом задатака за поправљање, од којих се одвајао просто заглупео, с траговима жутице на слепоочницама и јагодицама. И није ни примећивао да је Беђе била мила и љупка, с меком плавом косом и прћастим носићем.

Деце нису имали.

Накнада за све то биле су књиге, хрпа књига. Муж је лудовао за њима. Није ни пио ни пушио, али је пунио књигама кућу, која је сва одисала њиховом прашином. Било је ту књига малих и великих, са старијим или савременијим схватањима. Беђе их је све читала, из досаде. Многе није ни разумевала. Али се на многе навраћала — нарочито на романе и љубавне спевове — зажарених очију, жудних уста.

Било је то за њу као да је отворила боцу мирисавог уља и држала је уз ноздрве док се не онесвести. Љубав!... у свим својим изгледима, именима, са свим жаром, нежностима и сузама. Кад би је доживела, бар за један дан!... Плава сувоњава женица, помало безбојна, али пуна неке привлачне дражи, гледала се у огледало и питала: — Зар сам тако ружна да ме досад нико није пожелео?...

Зар ће тако док не остари да животињари у кући, између служавке, црнпурастог мужа који је кашљуцао над хрпом задатака и неисеченим странама књига, између дугог читања у самоћи, веза у енглеском боду и понеке ретке седељке у салону сусетке са првог спрата...

Баш ту се и упознала са човеком који јој је први рекао: — Никад нисам видео тако лепу плаву косу као што је Ваша, госпођо.

Са човеком који јој је први рекао: — Ни на једну жену у свом животу, госпођо, нисам толико мислио као на Вас.

Са човеком који јој је први заказао састанак: — У понедељак у три. Уздајте се, уздајте се у мене...

На тргу Катедрале успела је, најзад, да ускочи у трамвај. Часовник преко пута означавао је два са-та и педесет минута.

У трамвају је стојала ухвативши се за ручицу. Кроз велика кола, крцата светом, ширио се непријатан задах људи који су се цедили од кише. Препуна великим бројем стешњених особа, одисала су загушљивошћу мокре коже и тела, која су се испаравала. Тако је увек у трамвају у дане плаховите кише. Стојећи између једног радника који се осећао на вино и неке разбарушене старице која је носила једно умрљано дете, учинило јој се у једном тренутку, онако пригњеченој и стешњеној, да ће да се оневесте, да ће да падне.

Одржавала се на ногама више нагоном него вољом. У улици Тичинезе угледала је, кроз завесу од воде, сводове Сан Лоренца. Зазвонила је, сишла, у једном скоку нашла се на плочнику, немајући чак снаге ни кишобран да отвори да би се одбранила од разбеснелог времена.

До ње је допро чудан, готово непознат, глас човека који јој је са прага једне мале кафане потрчао у сусрет. И он сам јој се учинио друкчији.

— Ево кола. Хајде!

Осећала је како је ухватио за руку и попео у кола. Али, у затвореној кутији од дрвета и мокре коже, немирну осетљивост њених живаца опет је почео да дражи плеснив задах који јој је још у трамвају изазивао несвестицу.

Тај господин који је седео поред ње и држао је око струка — њен љубавник — миловао је рукама које су мирисале на лаванду и иреос. Из уста му је долазио мирис дима цигарете. Да ли га је уопште познавала?... Видела га је само неколико пута. Знала му је једино име. Пословно је путовао, био је неожећен... Друго?... Ништа. Куда је води?... У свој стан?... А да ли је уопште имао стан?... Можда ће тамо наићи на многе простирке, на многе љубичице. Из свег срца је пожелела китицу љубичица коју би притисла на уста и нос, да не осећа више тај влажан задах, који јој је продирао у поре и тровао крв.

Али љубавник се није ни сетио да јој донесе китицу љубичица. Шаптао јој је на ухо:

— Драга... Мила!... Сва си мокра, дрхтиш од зиме. Зашто ниси узела кола кад си изишла из куће?... Да ти није зло?... Угреј ручице, овде, у мојим.

Обраћао јој се са „ти“ без околишења, без устезања, као да никад друкчије у животу није ни радио. Стезао је уза се са сигурношћу господара више него са љубавном страшћу. Зар никад до сад није опазила ову оштру браду, јака рамена, ове руке савршено уредне, али дежмекасте и препуне блиставог прстења?

Суровост нарави огледала се у пуном кратком врату, у широком, чулном носу. Осмех који је очарао блеском једне дијамантске огрлице у излогу драгуљара, да, био је блистав, али ташт.

Кола су се зауставила у једној усамљеној, непоплочаној улици, доста удаљеној од средишта града. Ћеће никад ту није ни крочила. И њена нога, у чизмици с високом потпетицом, упала је, спуштајући се с папучице, у каљугу све до зглавака. Бес кише се продужавао.

— Хајде сиђи. Дај ми руку.

— Овде?... Зар ћемо овде ући?... Је ли то кућа...? Је ли то ...ваша кућа?...

— Какво дете!... Ја немам кућу! Живим у хотелу. А у хотелу, знаш, не може се... забрањено је. Не бој се. Место је сасвим мирно. Хајде, ухвати ме под руку. И не дрхти, забога!...

Мала врата, а за њима мрачан ходник. Према вратима унутарње мрачне степенице. С десне стране примећивала се кроз полуотворена врата просторија гостионице, где је неколико људи пило и пушило. Попели су се уз степенице.

— Једну собу?... — упитала је полугласно услужна собарица, обучена у црно, млитава лица превучена дебелим слојем пудера.

— Једну собу — потврди мушки глас, док је прилика умотана у огртач боје шкриљца, дрхтећи у грозници, с муфом вреко уста, желела да може у земљу да пропадне.

— Желите ли две кафе?... упита још услужна собарица, отварајући широм врата једне ниске собе, застрвене црвеним простиркама, готово сасвим испуњене једном огромном брачном постељом.

— Да, две кафе. Али брзо и то вреле.

Беђе је остала непомична, усправна уз огледало просто као и орман, као и зелена наслоњача покривена чипкастим покривачем искидане мреже, као и та огромна постеља, та свачија постеља, ужасно бестидна на светлости дана.

Жена напудрована лица тихо закуца на врата, уђе оборених очију, стави на сточић послужавник с две шоље које су се пушиле, а затим се изгуби.

— Пиј! Загрејаће те. Личиш на самртника, сирота мала!...

Она је заиста цвокотала зубима, сва смрзнута, иако је пећ била скоро усијана.

Покушала је да пије. Али јој је црнкасто пиће било отужно. Није схватала зашто је ту. Звала се Бана Моргањи, становала је у правој кући, у улици

Капучини, број четрнаест. Никад неће моћи да уђе у ову безимену, бесрамну постељу, заједничку као општа гробница. И том човеку, том господину, који је налазио за природно да је доведе овде, дозволила је да је на тај начин понизи!... А он се није чак ни трудио да је бар мало примири миловањем!... Почео је да се свлачи, пребацујући огртач и капут преко наслона столице, ужурбано, без имало оклевања, оставши са плавим нараменицама укрштеним преко кошуље с белим и љубичастим пругама. Иста боја нараменица као у њеног мужа. Исти покрет као у њеног мужа сваке вечери...

— А шта ти радиш, девојчице?... Хајде само, свуци се. О гле, гле, јадна, претрашена птичица!... Хоћеш ли да ти ја помогнем?...

Ставио јој је руку на раме, трудећи се да је привуче к себи. Али она га одгурну и пође без речи ка прозору уморним, тромим кораком.

Подиже завесу. Кроз прљава окна њен поглед је пао на једно уско двориште, опасано врло високим тамним зидом, изједеним зеленкастом маховином — гадан ђумез, на који су излазили тремови закрчени нечистоћом, отпацама и брезовим метлама. Киша се узалуд упињала да спере ту трулеж.

Кад би нагло отворила прозор и бацила се доле?... можда ће то бити лакше но да скине вео и да свуче огртач?

Две снажне руке су је повукле уназад, опор и похлепан пољубац у уста потсетно је да је она, дошавши, дала право, пружица обећање и да је зато морала да плати.

Изгубила је сваку моћ отпора. Укаљала је саму себе и изједначила се са женама из јавне куће. Док се одатле удаљавала, сама, осећала се бедном и изгубљеном, осећала се као они који су провели ноћ на неудобним постељама неког склоништа.

Са дна свести утонуле у таму допирала јој је једина извесност: да тог туђинца неће више никад видети чиниће он њу желети да види.

Била је усамљена више него икад. Сад и за увек. Под подивљалим бесом плуска корачала је насумице и не трудећи се да пронађе пут ка кући. Али да ли је имала она још кућу?... Чинило јој се да је бескућник, да је нага. А изгледало јој је да је њена голотиња покривена срамним мрљама и да сви пролазници, упркос мрака који је падао, указују прстом на њу.

— Брачна срећа?... Не, не постоји. Поричем да брачна срећа може да постоји. То је само један замишљен, нешто мало ближе одређен појам. Неко се у браку заваљава, неко се мири са судбином, неко лаже самог себе, неко прекида тај јарам, неко га, међутим, нагриза. Али брачна срећа не постоји, сем, можда, у изузетним случајевима.

— Али...

— Ћутите. Када би свака жена, када би сваки муж могао и хтео да призна сву истину свог присног породичног живота, чуле би се невероватне ствари... Не завидите гојазним брачним паровима малограђана, нити брачним паровима сељака, ни отменним паровима племића, кад видите како пролазе са најмирнијим и најзадовољнијим изразом на свету. *C'est pour le parterre, ça, voyons!...*

Жена која ми је тако говорила на високој тераси долдершког хотела према зеленој долини Цириха, испресецаној златним отсјајима Лимаа и Силса, допадала ми се због склоности свог духа ка противуречностима, због свог потсмешљивог и оштрог гласа, којим је рашчлањивала на стотину делова свако питање осећања. Допадала ми се, узнемиравала ме и изазивала моју радозналост. Да ли је била цинична или разочарана?... Није ми било јасно.

Извукла је из торбице од плавичасте коже са утиснутим златним грчким крстићима, од које се никад није одвајала, листић јапанске хартије и мало

жутог дувана. Завила је вешто цигарету и по навици понудила ми је, и не чудећи се мом уобичајеном одбијању. Запалила је и почела да пуши полузатворених очију.

За мене је она још увек била загонетка. Већ месец дана је била у хотелу, а нико није тачно знао одакле је дошла. Није више била млада, али не још ни стара. Налазила се у оном чудном добу, немирном и узбурканом, кад жена на махове може да изгледа и стара и млада. Челични отсјаји треперили су у њеној сувој црној коси. При покрету главе јасније су се оцртавале ситне боре између врата и браде, на неумитном месту, које, пре него ма које друго, носи сигурне знаке старости. Али су њене бадемасте очи изгледале као од кадифе и могла је без устезања да се насмеје, показујући низ дивних белих зуба.

„Постоји увек неки црв — настави она — који нагриза и руши зидове и најчвршће брачне заједнице. Живот удвоје је тако дуг, тако страшно дуг!... У мом случају повод за раскид била је љубомора, права класична љубомора, љубомора која нема разлога да постоји, а разара душу као што рак уништава стомак и утробу. Хоћете ли да чујете моју повест?... Разонодиће вас...”

Отресла је пепео цигарете на ограду терасе, забацила главу, истакнувши оштру линију браде. Ћутала је неколико тренутака, затим ...поче да прича.

„Имала сам мужа. Пријатељице су ми завиделе на њему. Обожавао ме је оним истим нагоном искључивог власништва који имају деца над својим играчкама и над својим псом. Са задовољством би ме водио у модне трговине, трошећи радо стотине лира на један шешир који би се њему допадао, на хаљину која је била лепа и елегантна према његовом укусу. Ја сам била лутка коју је он украшавао. О, лепа лутка, уверавам вас сад, кад од ондашње лепоте није остало ништа... Истину да кажем ја сам

волела бело, сиво, нежне боје, неупадљиве кројеве, скромне шешире. Он је, напротив, више волео зага-сито црвено, плаво као небо, супротност боја, велике Гајнсборуг шешире с црним перјем. И ја сам, наравно, носила само његове боје и облике. Доврага!... Трошио је он. Мени се онда чинило да сам заљубљена. Звао се Павле. Удала сам се — управо удали су ме — без мираза. А он је располагао милионима. Око мене се шаптало: — Како је срећна мала Марика!... — Он сам био је отмен човек, снажан као див, на коњу прави кентаур, у гађању увек победилац, у друштву изврсан говорник. Ипак, ја нисам могла да се отргнем од неког тмурног нерасположења, од помисли да сам изгубила нешто драгоцено, што више никад, никад нећу моћи да повратим. То нешто било је у ствари неко. Била сам то ја.

Ја сам припадала сасвим њему, била сам приморана да мислим као он, да се облачим по његовом укусу, да излазим кад би њему пало напамет, да читам књиге које би он изабрао, да му потврђујем и онда кад би моја свест од свег срца хтела да одриче. Купио ме је, била сам његова. Његов уобичајени начин на који ми је обавијао руку око рамена, привлачећи ме к себи, празнио ми је сву душу, остављајући ме изгубљену, без воље али и без радости — једно бедно биће које је патило.

Он је приметно мој несвесни отпор и то га је љутило. Почео је тако, просто због задовољства, да ми прави неприлике.

Собарица ми је донела маче, дивно бело маче са црном звездом на челу, које сам ја, детињаста као што сам била, почела да мазим. Оно је мрсило свилу мог веза, играло се с ланчићем мог сата и мојом бисерном огрлицом. Одушевљавало ме је својим мачјим покретима, мекоћом својих топлих шапица. Једног јутра, док сам га држала у крилу, детињасто га милујући, шапућући му као успаванку сто-

тину бесмислених нежних надимака (оно је прело савијено у клупче), Павле уђе. Истргнуо ми га је из руку и бацно кроз прозор у врт, где је остало укочено.

Разговарала сам једнога дана с једним младим електричарским радником, готово дечком, који је дошао да оправља квар на неким жицама у спаваћој соби. Радознала, запиткивала сам га о његовом сиромашном животу, дирнута замислима и одлучним изразом његовог болешљивог лица. Он ми је причао о својој готово слепој мајци, о својој будаластој сестрици, о својој страсти читања, тако помамној да је он ноћу, уместо десет, спавао свега по два сата... Одједном приметих како је пребледео под оштрим погледом Павла, који се појавио на прагу. Без речи је наставио посао. Да ли сте се икада нашли под погледом који шиба по телу, фијуче и оставља црвене трагове као бич?... Нећу вам описивати приказ који се одиграо кад је радник отишао, нећу вам понављати ниске увреде и слепоу жестину, коју сам подносила затворених очију, крви слеђене у жилама, страшно понижена.

Није то једаред било.

Мало по мало, са страхом и срамотом, у моје ојађено срце ушла је мржња. Мржњом сам се хранила, мржњом сам се напајала.

Знам да многи кажу: љубомора је доказ љубави. Знам да многе жене желе да је осете код својих мужева. Ја, не. Ја сам имала искрену и слободну душу. По мом мишљењу, љубомора је могла да буде и може да буде само суров израз дивљаштва. Или, ако хоћете, болест. Али називајући болестима све настране изливе људске душе, све слабости страсти, ми бисмо напослетку оставили десну страну нашег пута убицама. Ми смо то чак већ и почели; улице су пуне слободних злочинаца, који су извршили убиство без проливања крви. Шта кажете на то?..."

Брзим покретом руке, пуне прстења, дигла је косу с чела. Њено лице ми је личило на голо сечиво.

„Постала сам мајка. Вриштала сам читав дан и ноћ од бола, док сам донела на свет дете. Одмарала сам се, најзад, препустивши се оној блаженој немоћи, оној пријатној малаксалости целог бића, за коју само породиље знају. Обамрлост осећаја, смрт још за живота. О, кад би таква била права смрт!... У једном од тих светлих тренутака Павлов глас ми је прошаптао на ухо: — Реци ми истину, Марика. Хоћу да знам истину. Опростићу ти ако ми истину признаш. Можеш ли да се закунеш да је дете моје?...

Изгубих свест. Следећег дана, у јакој грозници и бунилу, разболех се од запалења вена. Врло нежан и неуморан болничар, човек се није одмицао од мог узглавља. О, припадала сам тада само њему, у том лебдењу између живота и смрти!... Али ко зна да ли га на то није нагопила жудња да у мом бунцању открије неку реченицу или име које би доказивало моју кривицу?... Ја сам оздравила. Али дете је умрло после неколико месеци. Убеђена сам да би га он обожавао да је остало живо. Никад ни једном речју није споменуо призор оне ноћи — а плакао је, плакао над постељом мртвог детета, док сам ја била нема, укочена, без суза, као камен. Мислила сам — боље је овако. — Изгледало ми је немогуће да он може да плаче.

Да сам имала средстава или бар могућности да зарађујем новац, развела бих се. Овако, шта сам могла да радим?... Куда да идем?... Каког посла да се латим кад сам навикла на један веома раскошан живот?... Нисам имала довољно разлога да тражим званичан развод. Нисам могла да покажем озледе адвокатима и судијама. Да, моја јадна душа била је озлеђена и пуна повреда. Понекад бих је видела одвојену од себе, разголићену и без ичије одбране.

Мој муж ме је и даље пратио по модним трговинама, обасипао лепим хаљинама и накитом, излагао ме у позоришним ложама, колима, аутомобилима, пребацујући ми насамо (пред страним људима никад се није одавао) да сам љубавница сваког човека који би ушао, било и као сасвим случајна појава, у наш живот. Оптуживао је свог зета. Набеђивао је једног чиновника, једног старог инжењера, једног младог лекара, једног адвоката, шофера... Можда га је та страшна игра разонођавала. Можда му је причињавало задовољство да ме гледа како дрхтим и плачем, вичући: Не! не...

Када бих се, уморна од суза и јецаја, изазивајући сажалење, препуштала беспомоћно, тако сломљена и ојађена, његовом загрљају, он је можда осећао највеће уживање...

Али ја сам очврсла од те патње, и више нисам могла да плачем. Љутито сам му одговарала, ужарена погледа, усана поплавелих од беса. Међу нама су се одигравале страшне сцене.

Више нисам правила разлику између морала који је био усађен у мени и нагонске потребе да се буним, да се светим, да избегнем притисак тих кљешта. Као доказ тога нашла сам, најзад, љубавника. О, какву сам радост осећала што варам свог мужа, што га варам на начин који ми је он сам показао, што се увршћујем у ред рђавих жена, са којима ме је толико пута, неправедно, упоређивао!... Не из љубави, схватате ли?... Нисам више била способна да волим. Свака нежност била је угушена у мени. Бескорисна и глупа жеђ за осветом тињала је у мојим жилама. — Веровао си да сам их имала толико, зар не?... Па лепо, ето, имам једног!...

Добила сам луду смелост да му бацити у лице ове речи, када је једне ноћи, при повратку из позоришта, он пронашао, да би ме кињно, нов савршен начин и префињена морална мучења. Лудо сам

насрнула на његов бес, желећи у својој непромишљености да он бар једанпут буде оправдан. Била сам сигурна, више него сигурна, да ће ме Павле одмах убити.

Стојала сам изазивачки пред њим, неустрашива, спремна да признам — та шта говорим?... — да му кажем и име другог и појединости, и све.

Није ме стегао за гушу. Није ми захтевао ни једну појединост. Нисам готово могла да га познам онако смртно бледог, с ужасом моје кривице у очима. Добујући прстима по столу, на који се наслањао, успео је само да промуца:

— Ти, Марика?... Ти си то учинила, ти?...

Разумете ли? Никад досад тај човек није веровао доказима које је проналазио за своју љубомуру. Никад досад није веровао ђудима и неверствима за која ме је оптуживао. Сада, истина га је поражавала. Годинама ме је мучио просто да би потхрањивао свој изопачен нагон, свој садизам, да би слушао како се, невина, правдам од његовог неправедног подозрења. Сада, преда мном, која сам била јача од њега и то јача само зато што сам стварно учинила једно рђаво дело, био је најнесрећнији човек на свету. Сав изобличен, цвокотао је зубима: — Реци да није истина!... Реци да није истина!...

Ја нисам могла да му кажем да није истина. Нико није могао да задржи истину на мојим устима. Избијала је са мојих помамних усана као крвав извор. А са њом и туга за животом који би могао да буде тако леп, туга за душом која би могла да се одржи тако чиста, туга за свим опим што је, нако свето, било оскрнављено, окаљано, погажено. На ивици снаге срушила сам се на простирку — и нисам више знала за себе. Месец дана доцније, кад сам се освестила после запаљења мозга, које замало што ме није стало живота, угледала сам својим јадним мутним очима Павлово лице нагнуто нада мном. Како ми је изгледало измењено!... Исцрпено, брижно, оплеме-

њено сажаљењем, бескрајно нежније. Још ми није полазило за руком да повежем мисли. Била сам слична воденом мехуру, барском цвећу. У души ми је ипак остала претстава о злу; живела је она у мојој потсвести. Чим сам могла да говорим, покренувши једва главу која ме је болела према непомичном човеку, прошаптала сам: Опроштај.

Да ли сам га тражила или сам га давала?... Не знам. Али је било сигурно да је и мене и њега прожело варљиво али пријатно осећање да можемо отпочети један нов живот“.

*

— Да ли сте га отпочели?... усудила сам се да упитам после неколико тренутака своју познаницу, која је утонула у дубоко ћутање.

— О!... шта вам пада на памет?... ништа се поново не отпочиње. Човек се само заваљава. Али мора некако да живи кад нема снаге да умре. Тако смо и нас двоје скупили комадиће разбијеног суда и трудили смо се да их, у узајамном сажаљењу, поново саставимо. Али нисмо били довољно вешти ни довољно способни да заборавимо. Мирно и, на изглед, везани као стотине хиљада других парова који тару раме о раме док се не израђаве, наставили смо живот удвоје, све док не дође смрт да ослободи једно од нас.... Телесна смрт, мислим. Друга смрт је била већ одавно у нама, како је нико од нас није приметио. Свет је пун сенки које само уображавају да живе.

Насмејала се смехом који пара уши. Затим је слегла раменима.

— Гле, сад нема ни облачка на небу... Где су се дели, забога?... Захладњује. Умотајте се добро у огртач... и дајте ми, молим Вас, шибницу.

Запалила је цигарету. Пушила је — док су звезде с неба и звезде електричних светлиљки на обали језера и двеју река истовремено засијале у тишини раног сумрака.

ГРИЖА САВЕСТИ

У једној страниј вароши, у хотелском врту, под густим мирисним лишћем хладњака, док је немирна летња ноћ скривала своје звезде иза облака који су се таласали и понгравали, једна жена ми је повјавала своју страшну тајну.

За исповести као и за љубав постоји погодно душевно расположење. Сасвим случајно сам се нашла у таквом тренутку поред ове жене. Опрезна можда силом околиности, већ одавно роб своје тајне, више је волела да отвори срце једној случајној пријатељици, непознатој њеној породици, туђој њеној земљи, која ће колико сутра ишчезнути са њеног животног пута.

Ни сама не знам како и из каквих је тајанствених побуда наклоности та жена открила своју рану. Потрудила сам се да заборавим њено име. Долазила је с југа. Кроз три — четири дана отпутоваће у чувено лечилиште за нервно оболеле, на граници француске Швајцарске. Са собом је водила једино собарицу, Јапанкињу, која је служила тихо, с одашоћу пса.

Прибила се уза ме са жаром болесне осетљивости. Када бих је погледала, осећала је, говорила ми је, као да ће срце из груди да јој искочи. Била је, очигледно, слабих нерава. Док сам жива нећу заборавити ту бледу прилику у тананој сивој хаљини, с неодређено сивим очима, с јасно златном косом у

вртицама детињасто скупљеним на ушима, пепељаста лица, очију окружених љубичастим колутовима.

Без груди и кукова, одмерених речи и покрета, плашљиво и бојажљиво се кретала, изазивајући у мени слику оних љубавних писама, у којима је временом мастило избледело и слова постала готово нечитка. Она су мртва. Али ипак у њима нешто живи: дах и тајна једне преживљене љубави.

Хватао ме је ужас од тог бола. Стегла сам уза се жену не бих ли је загрејала. Али се нисам усудила да је запиткујем. Говорила сам јој тако о свему, без везе. У лакој разговору, у коме смо од последњег модног часописа дошле до последњег омиљеног писца, дотакле смо се и ушле, па чак и расправљале, као што је често случај код жена, о најтапанијим питањима женске душе. Управо, ја сам ћетала и расправљала. Она ми се сасвим препустила, убацујући каткад у разговор по коју реч, која је одзвањала као зрно стакла по поду.

Те ноћи, међутим, говорила је само она. Под хладњаком у дну парка, гледајући из таме савршено отмене парове како играју под аветињском светлошћу венчића светлиљки опет у дворани у стаклу, поверила ми је тајну која је просто убијала.

„Ја — почела је тихим гласом — имам код куће три сина. Двојица старијих (изгледам још млада, тако сам танка, али сам прешла четрдесету) високи су и снажни, широких рамена и румена лица. Личе на мог мужа. Трећи, млађи — који нема још седам година — није син мога мужа“.

Стресла се, умотала се боље у огртач боје гвожђа, који је у мраку изгледао црн.

„Врло добро знате како се то дешава. Муж је добар, одан, ради, зарађује гомиле новаца, и баца их широке руке на раскош у кући и жени на пакит. Али нема времена да јој прави друштво. Новац му незаситљиво црпи све слободне часове. Једва има

времена да дође на ручак и то увек са poneким пријатељем. Ту је затим клуб, па спорт. О, иначе је савршен... Ко би могао да се пожали?... Супруга, сем накита и аутомобила, има и потпуну слободу, која је, кажу, највеће благо на свету. Несрећа је у томе што баш та жена не зна шта ће са слободом. Проводи лето сама на имању, јер муж, разуме се, не може да остави послове. Сама са децом. Али деца, наравно, иду у шетњу са васпитачицом. И једног лепог дана она је остављена на милост и немилост првом који је наишао и није био глуп, а знао је да јој каже коју љубавну реч нежним искусним гласом. Мислите ли да га воли?... Нипошто. Слуша и воли у том туђинцу своју, још незавршену, младост, тајну радости која јој још можда није била откривена, промену, потребу да побегне од ужасне свакодневне досаде, утврђене откуцајима сата, посетама познаницима, обедима, починком деце и доласком поште. Воли себе у том туђинцу“.

Чула сам пуцкање зглобова на њеним рукама обавијеним око колена.

„И ето, приметих да сам с тим туђинцем остала трудна“.

...One step је продужавао у дворани у стаклу свој весео страсан ритам. Зар ти парови никад неће да престану с играњем?... Играли су, играли, тело уз тело, лице уз лице, руку приљубљених на раменима: даме с несвесним осмехом развученим на лицу, младићи врата увученог у рамена, као што је захтевала дивља модерна игра. У свем другом слични разбојницима, сем у беспрекорном кроју фрака, отвореном на блиставо белим грудима кошуље.

„Прва последица мог открића — наставила је жена — била је та, што сам одједном схватила сву ништавност свог осећања за тог човека. Ко је био он?... Зашто сам му се подала?... Шта је претстављао он у мом животу?... Било је то једно весело створе-

ње, које је прохујало тако кроз мој живот, разоноде ради. И требало је да ја родим његово дете, разумете ли, његово, његове крви, дете које ће порастати, које ће постати човек. Али ја сам имала и своју децу, свог мужа, своју кућу. Понављала сам у себи та драга имена, мислила сам на миле навике, изван себе од гнушања према самој себи и према њему. Неподношљиво гађење, које тако отежава прве знаке трудноће, изазивало ми је грчеве и у стомаку и у срцу. Осећала сам да мрзим тог човека. Никад га више нећу видети. Написах му неколико оштрих опроштајних редака. Није се усудио ни да ми одговори. Изгледало му је, можда, невероватно да се тако јефтино извукао. Отада је мој живот постао стална лаж.

Али сам морала да лажем да не бих изгубила синове, да не бих морала да лутам по свету сама с бићем које је требало да родим. Ви ме разумете, зар не?... Месеци су пролазили. И ја сам се навикла да ослањам, с поверљивом нежношћу отежало тело будуће мајке на руку свог мужа. Моје стање га је узбуђивало, приближавало га мени с присношћу првих година брака. Расправљали смо какво име да дамо малншану који је требало да се роди. Он је желео девојчицу. — После два мушкарчића, разумећеш ме!... — говорно је. Али ја је нисам желела. Исувише је страшно бити жена, носити у себи неизлечиво зло, неминовност наше слабости.

Енрико је сада због мене занемаривао помало послове и коње. Веселила га је и примамљивала помисао што ће постати тата једног сасвим свежег бића, док су му два велика немирна дечка стизала већ готово до рамена. Родно се мушкарчић, неколико недеља пре одређеног рока (према рачуну мог мужа). Сама сам га хранила. То је било за мене време душевне смирености. Блага ведрина нагонског вршења дужности успела је да успава у мени мир и бригу савести. Живела сам једино у радости што

сам осећала како моја крв прелази полако из мојих груди у жиле тог другог, од мене одвојеног, бића. Све веће дете почињало је да ме гледа истим тамним очима, да ми се смеје љупким, лаким осмехом свог правог оца. Израз, већ ишчиљено из мог сећања, враћао се у изразу детета, учвршћујући се и урезујући се све јасније. Чак и извесни покрети, извесни преливи гласа!... Један поглед, реченица, став, могли су да изазову у мени слику оног другог, мој грех, моју превару. Доцније сам се бојала и подозрења у души мога мужа. Али ништа. Он обожава свог Бебија. Два старија сина утркивала су се ко ће више да га размази, пуштајући му све на вољу. А диван дечак се тиме користио с благом себичношћу, с оном углађеном али неодољивом себичношћу, толико сличном очевој, која ће створити једног дана од њега весељака као и отац што му је.

Крадљивац се изводи пред суд и осуђује на затвор, зар не?... Па лепо, ја сам украла свом мужу и својим старијим синовима: љубав, име, део очевине, једном речи положај у друштву!... И ја сам крадљивица. Али нисам крадљивица зато што сам имала љубавника, већ зато што сам постала мајка. Али зар сам ја, ваљда, желела да добијем дете?..."

Иако је ову последњу реченицу изговорила пригушеним гласом, готово је јецала. И пет танких прстију стегли су ми руку, забадајући се у месо.

У тами, ублаженој далеким одблесцима електричних светиљки, њено мало лице губило је сваку мекоћу израза, задржавајући само своју главну црту, црту неутешног бола.

„Много пута сам мислила да све признам своме мужу, а затим да одем са дететом. Али нисам за то имала никад храбрости. Енрико је тако добар, тако далеко од сваког подозрења, тако пун мирног поверења!... Уморан долази кући из канцеларије и са берзе. Ми смо сва његова радост, сав његов одмор.

Сад, откако је ту малпшан, не говори више ни о клубу ни о спорту. О несреће, ако му Беби не истрчи у сусрет, када се враћа кући!... Да признам, то би га душевно убило, то би растурило породицу. А после тога, ја га волим. Увек сам га волела, па и онда кад ме је обузела вртоглавица пролазне страсти као што магла каткад обавије изненада брда и долине, магла тако густа да угушује и звук звона... Шта да радим?... Неуморно сам обмањивала саму себе. Мислила сам да толике жене у мом положају живе без гриже савести, да свако биће на свету има права на живот, мислила сам да ће овај дечко, најзад, порастати, да ће постати оно што буде желео, да ће отићи можда далеко, да ће основати своју породицу у другој земљи. Име?... Име су измислили људи... И тако сам продужила тај живот, лажући, силом прилика, по цео дан. Лаж је постала, наравно, невидљива кошуља која ми се приљубила уз тело. Боље речено трпковита кошуља. Што је најстрашније, нисам имала потребе да говорим да бих лагала. О, да сам могла да говорим!... Угушивала бих своју грижу савести, црпла бих храброст баш из самих речи. Али не, ја лажем самим тим што живим.

Сад сам овде по препоруци лекара. Готово више и не једем и не спавам. Изгледа ми као да сам отрована. Чини ми се да ме читав јаз дели од других жена.

Не могу више да видим дете, чак ни друга два сина...

Кад лекари буду дозволили, Енрико ће ми се придружити. Сам. Ко зна!... У страниој земљи, у мирној вили у зеленилу, нас двоје, срце уз срце, као првих дана, кад се деца још нису родила... Мислите ли да могу опет да стекнем животну снагу?... Мислите ли да живот може још једном да се отпочне?..."

Заћутала је. Заћутала је одједанпут и музика, као да је тишина хтела да одговори на питање.

Не сећам се шта сам јој одговорила неколико тренутака доцније. Празне речи, речи које су хтеле да буду убедљиве али су биле само сажаљиве.

Повукле смо се. После четири дана она је отпутовала. Ништа више о њој нисам чула. Кад је се сетим, помислим да смрт никад неће учинити веће доброчинство, но кад буде упокојила то измучено срце.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Ада Негри, једина жена академик Италије, спада у ред модерних италијанских писаца.

Родила се 3 фебруара 1870 године у Лодију, близу Милана. Пошто је завршила учитељску школу, постављена је 1888 године за учитељицу. У исто време почела је да се бави књижевношћу. Њени први стихови објављени су у миланском *Illustrazione popolare*. После успеха њеног првог дела Судбина постављена је за почасног професора миланске Припремне учитељске школе. Године 1894 добила је награду Мили. Две године доцније удала се за биелешког индустријалца Ђовани Гарланду. 1931 године добила је од италијанске Академије награду Мусолини.

У њеном књижевном стварању истичу се два раздобља: у првом су дела посвећена радницима и сиромасима, у другом посматра Ада Негри свој живот и живот жена, својих „сестара“.

Сва дела Аде Негри имају аутобиографски карактер. Не ради се толико о спољним утисцима колико о осећањима. Тако су њена осећања жене и мајке изражена у Материнству; њена интимна узбуђења у делу Из дубине; душевна борба праћена тугом У изгнанству. У приповеткама Усамљене, којима припадају и све ове наше повеле, износи Ада Негри тужан, скучен, промашен живот жена избачених из нормалног социјалног и породичног живота. У роману Звезда Даница, који је можда њено најбоље дело, описује успомене из свог детињства и младости, успомене на сиромаша, али поштен живот једног радничког детета.

У својим прозним делима Ада Негри износи мноштво разноврсних предмета, интересантних и

дирљивих, описаних одлучним и јасним тоном. У извесним случајевима наилазимо на лепоту и вредност од највећег, чисто уметничког значаја. Али врхунац у свом стварању постиже Ада Негри кад описује страсти, слабости и телесне и душевне патње жена.

Што се тиче поезије, сем социјалистичких стихова из првог периода њеног стварања, који су доживели успех већи но што заслужује њихова уметничка вредност, Ада Негри има и друга дела од неоспориог значаја. Међутим, у погледу песничког облика она је у сваком случају највећа песникиња коју је досад имала Италија.

САДРЖАЈ

	Страна
Бела душа	5
Обећање	14
Злочин	22
У магли	35
Састанак	41
Љубомора	49
Грижа савести	57
Белешка о писцу	64

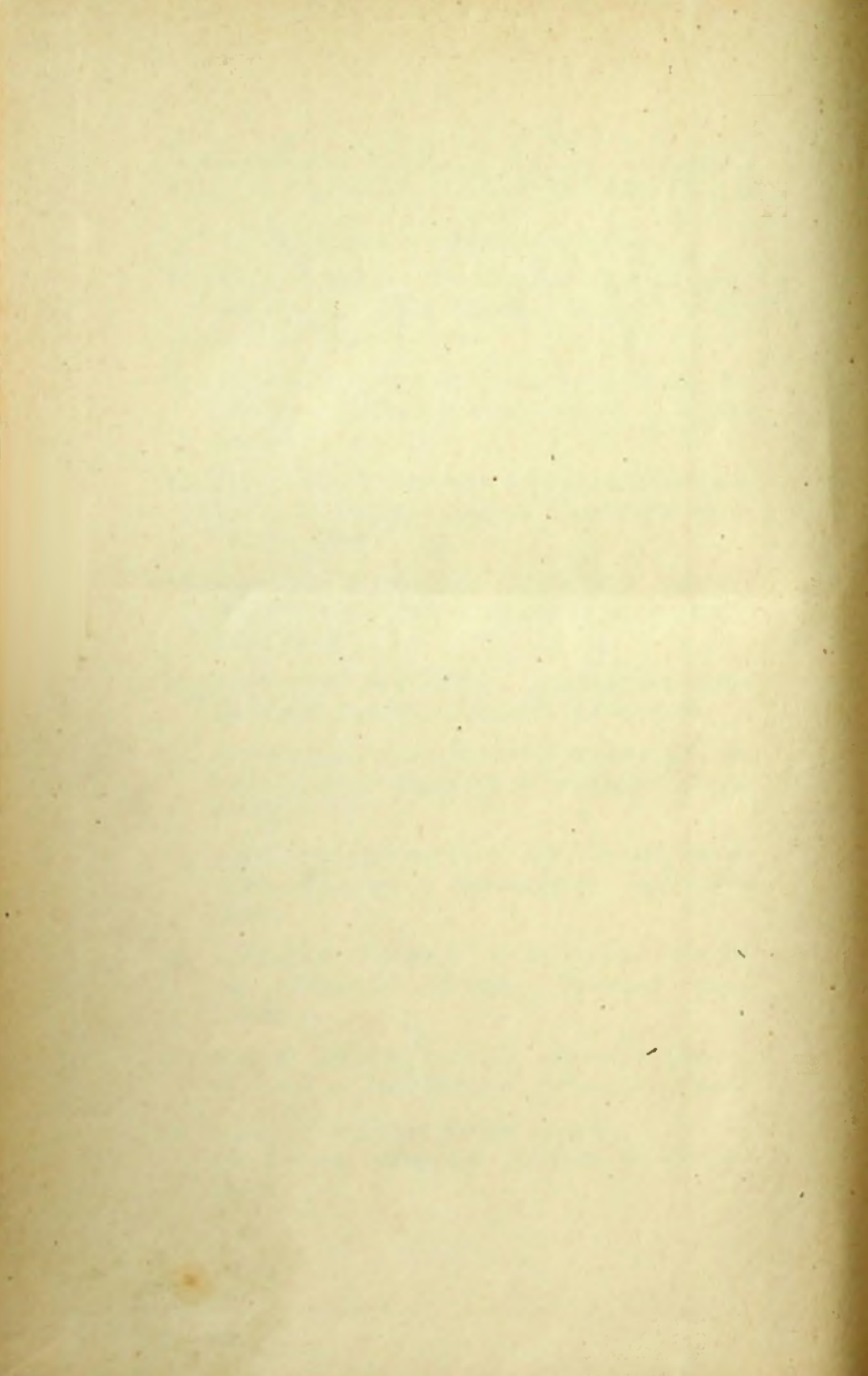
Б И С Е Р И
ИЗ СВЕТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Прво коло

1. **Жртва**, новела од Рудолфа Г. Биндинга. Превела с немачког Вера Стојић.
2. **Хелга**, приповетка од Селме Лагерлеф. Превео Предраг Милојевић.
3. **Жетва**, приповетка од Стијна Стревелса. Превео М. Младеновић.
4. **Непозната госпођица**. Десет анегдота од Вилхелма Шефера. Превео с немачког Драгослав Илић.
5. **Кућа слепаца**, приповетка од Гунара Гунарсона. Превео Драгослав Илић.
6. **Cavalleria Rusticana**, три новеле од Ђовани Верге. Превео с италијанског А. Б. Херенда.
7. **Весело момче**, приповетка од Бјерн-стерне Бјернсона. Превела с немачког Вера Стојић.
8. **Календарске приче** од Карла Хајнриха Вагерла. Превео с немачког Драгослав Илић.
9. **Могенс**, новела од Ј. П. Јакобзена. Превео Ц. Поповић.
10. **Уметник**, новела од Јозефа Понтена. Превео Драгослав Илић.

Свака свеска засебно стаје дин. 40.—

Цела серија 350.— динара.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАЊОВИЋ"

30 СР 821.131.1

НЕГРИ А.

Бела душа и друге

ДЕСКОВАЦ

000030624

COBISS ©